Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ
Українського Наукового Товариства
В КИЄВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

Мих. Грушевський, Вол. Перетц, Кон. Михальчук.

Книга VI.

КИЇВ.—1909.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

Зміст VI-ої книги „Записок Українського Наукового Товариства в Киеві".

Inhalt des 6-ten Bandes der „Mitteilungen der ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiev".

Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506 [1]

Студія Богдана Бучинського.

XIII.

Війна почалась вже в маю 1550 р.: воевода Яків Захаревич вийшов 3 мая з Москви, здобув Брянськ, відіслав у Москву полоненого намісника брянського та владику чернигівського і брянського, взяв Путивль; він же мабуть взяв також Почеп та Радогощ; другий воевода Юрий Захаревич взяв Дорогобуж, а з помічю другого війська, воеводи Данила Василевича Щеняти, побив гетмана князя Константина Івановича Острожского над Ведрошею 14 липня 1500 р. На тім покінчив ся перший рік кампанії. Оба правительства пильнують витиснути на війні печать боротьби за віру: в своїй грамоті, що нею виповідав великий князь московський війну, читаемо: „Олександер силуе на латинський обряд велику княгиню Олену, руських князїв та панів, за для того великий князь Іван Василевич складае з себе присягу і хоче боронити християнство, скільки Бог поможе“ [2]. Литовське правительство зі свого боку чинить те саме: воно домагаеть ся помочи від Володислава, короля чеського і угорського, не тільки з огляду на спорідненне і братську любов, але з огляду на святу віру християнську, защіплену свобідно та закорінену на Литві великою працею та трудом славної памяти дїда Володислава, короля польського та великого князя литовського. Бо від тих часів аж до нинїшних Русини стремлять її попсувати та знищити, —не тільки Москва, але деякі з князїв земель великого князївства литовського, як свого часу задумали повстати проти щасливої памяти бать-

---

[1]) Див. кн. V „Записок“.

[2]) Г. Карповъ: „Исторія борьбы московскаго государства съ польско-литовскимъ“, ч. II, ст. 63.

ка Володислава, короля Казимира і на його синів не задля инших причин, як тільки задля віри святої [1]).

Свідоцтва сильного подразненя на точці релігійній подає нам „Елюцидарій“ Івана Сакрана [2]).

Твір сей писаний на Литві: „я прийшов в отсї твої сторони“, каже Сакран у присвятї епископови виленскому, Войтїхови Тоборови. „Ти знаєш, що я, пробуваючи в чужій землї та не вживаючи потрібних менї книжок, не міг нїчого сказати рішучого“ каже він при кінцї книжки. Вона повна різких нападів на руську віру. „Русини багато хулять обряд, порядки та повагу католицької церкви. Вони безустанно жадібні крови християнскої не менше нїж вороги хреста Христового, змагають з усею силою, щоб з поміж себе прогнати вірних, щоб імя релїґії католицької у них і поміж ними зовсїм знищило ся й погибло“. [3]) Одинока цїль і воля руської схизми,—кипіти ненавистю проти римській церкві та переслїдувати її своїми прокльонами. І її вірних та її послушних силкують ся довести до того, щоб вони у людей втратили довіре, матеріальні добра, і славу, і жите. Й воно не дивне. Коли вони не в єдности та в союзї з церквою, то вони не можуть нїчого иншого робити з Христовим царством, тільки докучати Христовим вірним ріжними винаходами та переслїдувати і хулити святу матїр церков [4]). „Вони кажуть, що заслужить ся і одержить велике прощене за гріхи, кілько разів хто убє католика, римського послушенства. Вони кажуть, що нема гріху, коли

[1]) Акты западной Россіи, т. I п. 188, ст. 222.

[2]) Про час, в котрім написаний отсей твір, довідуємось ось з якої звістки. „Папа Олександер шостий позволив секретно задержати обряд, коли він оставатиме у послушенстві для папи, одному Русинови з Литви, прозвищем Сопізї, писарови великого князя литовського, котрий признав послушенство папі та просив, щоб він остав ся при батьківськім обрядї, та привів в присутности священиків чоловіка свого обряду, котрого мав при собі. Папа поручив останньому, а потім казав його в друге висвятити на священика“. (I. Sacranus—Elucidarius errorum ritus Ruthenici, fol. XXI). Факт отсей дійсно мав місце в Римі 11 мая 1501 р., як виходить, коли звістки двох листів з папської канцелярії у Тайнера доповнити звісткою, виписаною мною із одної з тек Краківської Академії Наук. Час, в котрім Сакран скінчив писанє свого твору, видний з того, що про Яна Ольбрехта говорить він, як про живого, а король помер 17 червня 1501 р.

[3]) I. Sacranus. Elucidarius errorum ritus Ruthenici folio III.

[4]) Ibidem, fol. III a t.

хто криво присягне проти противника, особливо проти католика, і так само, коли його хто обмане, зробить шкоду та виведе в поле“ [1]). Русини лучать ся та єднають ся з Греками, щоб вчинить якось злочинє або безбожність, а особливо щоб боротись із церквою“ [2]). „Яким чином не повинні боятись занепаду та помішаного і наглого погрому своїх королївств та володїнь ті королї та князї, котрі Русинів, що безбожно хулять церков і її пресвяті Тайни, в своїх володїнях обсипують відзнаками та підносять в гору почестями, обовязками та урядами, котрі вони мають сповняти над народом католицьким. Під їх страшним панованєм Христові вірні гноблені вишуканими тягарями і мусять нїкчемних невольницкою почестю шанувати на ганьбу свободи християнської та на понижене церковної та публичної чести. Ті королї і князї безсумнївно викликують те, що через таке каране католиків і поступованне з ними виходить бунт та зародки змагань полїтичних, що ростуть відважними змовами на знищенє їх держав. Кому, прошу, можуть вірними бути ті люди, що не додержують вірности нї Богови нї церкви, що на скрізь повні гнили невдячности того пристрасно жадають, до того змагають, про те гадають на яві і в снї і стремлять до того, щоб своїх володарів-католиків римського обряду силою, зручністю, хитрістю та зрадою зіпхнути у пропасть“ [3]).

Чи оба правительства видержали консеквентно при отсїм надаваню війнї релїгійних прикмет? Московський воєвода вважав потрібним відіслати у Москву полоненого в Брянську епископа брянського та чернигівського Йону і потім всякий слїд за отсим епископом гине [4]). По Сїверщинї та смоленськім пограничу здобутки Москви вривають ся; Смоленськ, хоча його важко облягали 1502 р., не дав ся Москві. Оборонцї православної віри позабирали та вдержали за собою численні волости церковні смоленської катедри „й ті маетки, котрі оставали ся близько Смоленська, ті ворог до основ поруйнував“, каже грамота короля Жиґимонта в

[1]) Iohan. Sacranus. Elucidarius errorum ritus Ruthenici. fol. V. a. t.
[2]) Ibid., fol. XX a. t.
[3]) Ibid., fol. XXX.
[4]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей, т. VI, ст. 45 і VIII, ст. 239.

16 липня 1507 р. [1]). З другого боку ми бачимо, що 1500 р. вся сила литовська йде над Ведрошу під православним Константином Івановичем князем Острожським. 1501 р. бють ся війська литовські під Заславлем знов під проводом православних: князя Михайла Івановича Заславського та Остафія Дашковича. Дуже цінний по моїй думцї вислів „Київської лїтописи", писаної сучасником, що Семен Іванович, князь Можайський, перейшов на бік Москви, „измѣнивъ цѣлованіе" [2]). Неможна також перейти мовчанем звістки ширшої русько-литовської лїтописи, котра каже, що великий князь московський задумав почати борбу з Олександром в змові з ханом кримським та воеводою волоським „czerez prysiahu, y wecznoie dokonczanie y krownoie zwiazanie" [3]).

Отже консеквентно витиснути на війнї печати релїґійної обом правительствам таки не вдало ся.

XIV.

Що тимчасом робив Йосиф? Слабість великої княгинї Олени та небезпеченство війни з Москвою відбили ся мабуть на тім, що по маю 1499 р. всякі звістки про дїяльність його на користь унїї урвали ся знов майже на цїлий рік, оскільки ми не будемо числитись з тим, що подає про нього заява Більського. Коли одначе в нїй є хоч дещо правди, в такім разї ми б мусїли приняти, що Йосиф усю другу половину 1499 р. дїлав в напрямі унїї руської церкви з Римом. В тім часї, на початку 1500 р., він ще яко наречений митрополит посвятив церкву св. Івана Богослова у Супраслю [4]). Далї прийшло з Царгороду патріарше благословеніе для Йосифа, котре принїс посол патріарший хрестоносець Авраамій, і 10 мая 1500 р. всї епископи, які були у великому князївстві Литовськім: Лука полоцький, Кирило луцький та Василь турівський поставили Йосифа митрополитом [5]). Епископа володимирського вже тодї не було в живих, а чернигівський, коли вже тодї не був у московському полонї, то задля війни не міг явити ся.

---

[1]) Акты Западной Россіи, т. II, № 24, ст. 27.

[2]) Супрасльская рукопись, ст. 147.

[3]) T. Narbutt. Pomniki do dziejów litewskich, ст. 67.

[4]) Виленскій археографическій сборникъ, т. IX. ст. 2.

[5]) Супрасльская рукопись, ст. 147.

З поставленем отсим вяжеть ся питане, чи ті три епископи знали про закиди, які Йосифови робили грамота Шестакова та заява Більського? Василь турівський рішучо держав ся православя: служебник архиерейський, вживаний в його часах в його епархії, викидає Ісидора з поміж митрополитів, котрих поминали на службі божій [1]). Лука полоцький рівно тримав ся православя: Хроніка Яна з Коморова згадує про тяжку борбу за справи супружі, котру доводилось переходити Бернардинам у Полоцьку з Русинами [2]). Про Кирила луцького не вдалось мені знайти ніяких звісток з виїмком тої, що під час, коли в переговорах між Литвою й Москвою безустанно згадуеть ся імя Иосифа, то про владиків не чуємо нічого — отже Москва не підозрівала їх в тому, що вони хотіли унії. Факт, що владики, рішучо православні, висвятили Йосифа на митрополита, можна толкувати двома способами: що вони знали про діяльність Йосифа, та мусїли вволити волю литовського правительства, або що вони знали про те, але поставили Йосифа, сподіваючись, що він в недовзї умре, бо по словах московських лїтописей його ставили в хоробі, від котрої він по роцї й помер.

Поставлене митрополитом розвязувало Йосифови руки. Він не гаючись забираеть ся до дїла. Так звана грамота Мисаіла, котру я приписую Йосифови, має отсей важний уступ: „Не годить ся, щоб християне виступали против себе, віддихали заїлістю сварки та гніву, щоб супроти себе були повні роздорів та хули і один другого за віру Христову нищили". Сї слова можна прикласти до початкових хвиль боротьби між Литвою й Москвою. Так отже лист отсей був би написаний в другій половині мая 1500 р., коли вже на Литву могли поприходити вісти про діяльність московських військ у Сіверщині, а перед 20 серпня 1500 р., з котрого маємо новий лист Йосифа до папи. Лист писаний у Вильнї: „будь милостив нам, що живемо у світлому городї руського племени" читаємо в нїм.

Митрополит говорить про Русинів великого князївства Литовського так: „Ми всї, розумні вівцї того Христового стада, тут в сторові далекій, з його овечої загороди тої самої

[1]) Описаніе рукописей московской синодальной библіотеки, т. III, ч. 1, ст. 223—224.

[2]) Monumenta Poloniae historica, т. V, ст. 282.

святої соборної і апостольської церкви уставами, обичаями та традициею церковною грецькою чотирох вселенських Евангелистів, пресвятих грецьких патриярхів породились в купелї святої животворящої Трійцї, обновили ся купелею нового бутя ласкою Святого Духа. Вони добре нас пасли в правдивій правовірности на пасовищах, що несуть жито, на горах північної країни, що гарно цвітуть. Нема в Христї ріжницї поміж Греками й Римлянами та нами руськими Словянами, всї одно і те саме. А в чім хто покликаний, най в тім останеть ся, кождий в своїм рядї, а для всїх нас Христос початком. Тому то Христові ті, що в Христї хрестили ся, та в Христї прибрали ся. Не самі ті, що слухають закон, оправдують ся, як дехто гадае, але ті праведні перед Богом, що виконують закон дїлом, маючи закон виписаний у своїх серцях. А писали ми отсе до вашої найсвятїйшої святости тому: зачули ми, що дехто говорив неправду перед вашою святістю, хулив нас та говорив, що ми не цїлком, та не по правдї Християне святої правовірної Христової віри, і багато хулили нас безосновними закидами, відзначаючи ся завистю... Вони оббріхують людей віруючих, що живуть правовірно, що сотворені Святим Духом по образу Божому, котрих перед віками покликали до тої ласки, Божим знанем того, що буде, коли ще світа не було, щоб війти в ту святу віру, маючи надїю та любов до Господа. Ми маемо довіре до вашої пресвятої і многорозумної, вельми глубокої і розважної премудрости, що не ймете віри тим словам та їм подібним і иншим таким річам, котрими на нас брешуть не по правдї, а щоб роззлобити вашу незлобну прихильність до нас. Ми бачимо в наших краях з боку західної церкви багато людей, що від тих, що зовуть ся пастирами, беруть той обичай, що думають здобувати стадо суворим поступованем, але через те радше його тратять. Людей гідних віддають недобрим судіям, вяжуть їх та мучать, инших силою тягнуть з правої віри у праву віру та зависним гнївом розривають союз мира і любови. Часом незручний пастир без причини кричить і скоро осуджуе і від числа (вірних) відлучае, часом знов кидае кием, щоб настрашити противних, і вдарить по голові і бачить мертвого перед собою. Иншого знов штовхне люто ногою, та переломить хребет, або ребра, котрими охоронюють ся внутренности. Се все чуже милосерному пастиреви! Він

лагідно дивить ся на своє стадо, тихим голосом приводить до того, що стадо збірається в одно, що решта не росходить ся, а хроме носить на рамени і позволяє оставати ся позаді. Будь, владико, милостив для нас, що живемо далеко, в північних краях, у світлому городі руського племени, що держимо ся під установою та порядками східної церкви сїмох святих вселенських соборів, а до них прилучуємо і осьмий фльорентийський і кріпко та цїло придержуємо ся, пильнуючи правди у святій вірі. Тому ми трудимо та благаємо у твого милостивого милосердя того, що воно звичайно робить: потруди ся за нас перед Богом, щоб задля тебе спас наші душі, щоб ми через твоє благословеніє та доконечне прощене приняли розрішене за всї наші гріхи і в сїм житю і в тім будучім, а велике бажане нашої віри, з котрим до тебе звертаємо ся, прийми, святїйший отче, з любовю замість світлих дарів, виповни нашу просьбу і волю, як милосердний пастир. Бо в наших краях доходить нас слух, що тепер власне рік пятьдесятий в православному Римі, що має в собі милостиве лїто на прощене усїх гріхів, оставлене усїх довгів, на спасене душ наших, на посвячене змислів, на просвічене умів, на спасене від муки, на оправдане житя, щоб наново породитись у первісному синівстві, як невинні дїти, що вийшли з лона своеї матери, пресвятої церкви: всї разом просвіщають ся освяченем душ, всї на ново родять ся через посвящене душ милосердем Божим з гори; всї разом являють ся невинні і без гріху, оправдані завдяки теперішному милостивому лїтови. Се писали ми не тому, щоб ваша святість не знала про те, але щоб ви були тим більше ласкаві та милосерні для нас, щоб і для нас явила ся Божа ласка, спасенна для всїх людей, починаючи від преславного Риму вашої пресвятої святости аж до послїдних країн і аж там, де ми сидимо та чекаємо, що від вашої пресвятої святости приймемо прислане святих булярних листів до нас написаних. Буде там ваше пресвяте благословеніє та цїлковите прощене та розрішене за всї гріхи, а сподїємо ся одержати їх вірою, любовю та блаженним довірем.

„Ми так віруємо, таку іcповідь віри складаємо: Бог Отець, що істнує сам від себе, а не від иншого, що не має початку і не родив ся. Син уродив ся перед всїми віками від Отця, Бог правдивий з правдивого Бога, рівний усїм суще-

ством і волею з виїмком того, що уродив ся. А Дух Святий рівно одним подувом враз походить від Отця вперед та від Сина, і Господь наш Ісус Христос обильно подає та зливає його на всяке тіло. Все те, що має Отець, має і Син, з виїмком того, що перший не уродив ся, а що має Дух, мають Отець і Син, з виїмком походженя, і тому Отець і Син і Дух— се не уроджене, походжене. Бо все те, що має Отець, має і Син, з виїмком того, що перший не уродив ся. Все, що має Син, має Дух з виїмком уродженя. Все, що має Дух, мають Отець і Син, з виїмком походженя, бо Дух не уродив ся, а походить від Отця. Так ті три імена — нероджене, роджене, походжене мають ті особи Божі. В трох особах одно Божество, одна сила, одно существо, одна воля, рівні ті прикмети у всїм, рівно дїлають у всїх (тих особах Божих), як кому схотять, так творять. То наша віра і така по нашомуісповіданю свята Трійця. Тому на́й замкнуть ся уста тих, що неправду говорять на нас перед вашим святительським лицем та найсвятїйшою особою та говорять, що ми інакше віруємо таісповідуємо святу, живоначальну і нероздїльну Трійцю; а ми не чинимо того інакше, але тільки так, як навчили ся від святих апостолів та святих Божих отцїв собору нїкейського, що виложили православну віру: „Вірую в единого Бога", що має в собі 12 глав святої соборної апостольської церкви. Отже ми за тим йдемо, так віруємо, такуісповідь віри чинимо: Одно хрещене має вистарчити на відпущене гріхів, а не два, як деякі роблять в нашім краю, що силою декого відривають від нашої церкви, хрестять їх в друге та кажуть, що так каже їм робити пресвятий отець папа.

„Розглянь та розсуди те, премудрий пресвятий отче, чи гарно се, щоб так воно було, і чи годить ся робити таке? Та нащо дїють ся ті незгоди, спори та розколи в одному тїлї? Справедливо і се все розсуди, пресвятий отче. Чи Бог наказує, щоб була така незгода і зависть, яка дїєть ся в Христовому тїлї, а не радше любов, сполучниця всякого совершенства, що без неї нїхто не війде до Бога, хоч би гадав, що має силу вчинків добрих коло себе, як тих 5 немудрих дїв? Треба і дуже треба, щоб ваша пресвята батьківська святість добре, мудро і ласкаво, пильно потрудилась над таким дїлом, щоб не було спору в однім Христовім тїлї, щоб брат

братови не противив ся і через противлене в справах обрядових не завидїв, один другого за Христову віру не хулив. Не можливо, щоб обставини ті уложились инакше, в звязи мира і в любви Христовій, як ваша пресвята многоблаженна святість не вишле в наш край сюди двох визначних розумних мужів, що добре знають закон і установи звичаїв обох держав та без підозріня тримають ся фльорентийського собору, як тодї постановили і рішили мудрі люде з обох боків. То говоримо, щоб нам, що держимо ся обряду грецького східної грецької церкви, дали ви чоловіка, який придержуеть ся усього закону та установ та щиро тримаеть ся всїх установ її, і такого самого другого члена західної церкви, що держить ся свого римського обряду. А оба вони нехай будуть святителї премудрі такі, щоб других навчили, не заздрі, не лицемірні, не амбітні, що не будуть догоджувати людям, що не будуть збирати надгород, срібла, нї золота, що не дадуть себе застрашити і не будуть стидатись людей за правду Божу Але най вони будуть справедливі, що люблять закон і мир, миротворцї, покірні, а мудрі, тихі, не злісні, не горді, милосердні, ласкаві, що любитимуть Бога, мир і любов і пожите братів в супокою, і най вони мають від вашої пресвятої святости цїлковиту (повновласть), щоб знову привести братню любов. А як кождий з них буде держатись обряду та установ своеї церкви непорушно, най кождий з них останеть ся при своїм і тим заборолo ворогованя, котре е між нами, буде зруйноване і одні та другі заспокоїмо ся в одній любови Христовій. Тому ви, пресвятий отче, повинні над тим промишляти і трудитись, яко найстарший пастир над вівцями стада Христового, щоб не порозходились по горах, не поїли їх вовки та злодії і розбійники не розхопили до своїх обор. Говоримо про Турків, Татар і инших поган, що коли бачуть нашу незгоду та несупокійний роздор, багато країв християнських заняли, багато з поміж них на свій закон Магометів перевели і вже тепер близько коло нас самих. Бог один знае, що готово близько з ними трапити ся, — ми не знаемо. Годить ся, щоб весь християнський світ разом мав з ними ворожнечу з ворогами хреста Христового і Христової віри. Не годить ся, щоб християне виступали супротив себе, віддихали заїлістю сварки та гнїву, щоб супроти себе були повні роздору, хули і один другого за віру нищив“.

Далї просить Йосиф, щоб папа удїлив Руси шість дарів ласкавих та щоб відписав на його лист.

Так отже представляеть ся петент і його постуляти; спитаймось тепер, як представляе сей лист того, до котрого звертаеть ся, римського папу? Він не жалує пишних виразів, щоб змалювати зовнїшний вигляд папи: „Ти царське освячене, святий язик, блаженне святительство, жива, Богом вибрана і чесна скала, що на нїй Христос свою церков заложив, котрої нїколи ворота пекла одолїти не можуть. Тому твої ризи червоні від виноградного соку, явно представляють багряницю царську, пімсту, побіду і носять на собі побідний образ здобичи Христової. Ти вінчаний на голові твоїй пресвятій потрійними коронами, окружений діядемою царською Пресвятого Духа, що представляе три степенї почестий тих умів небесних та окружені ясним Божим світлом; всї ті пресвяті окраси твого визначного святительства з неба, з гори спливають вони та носять в собі всякий чин і образ. Ти все світиш ся серафимським лицем і всїх грієш огнем Святого Духа твоєю наукою святою, всїх душі чиниш ти мягкими, мов віск, щоб приняли образ печати та царський напис дару Духа Потішителя ті, що мають імена записані на небесах у книгах живота“ [1]).

Так представляе наш памятник зовнїшний вигляд папи в понтифікальному строю. Спитаймось тепер, як він представляе власть папи і її атрибути? Він признае за папою найвищу власть: володаря, пастиря та вчителя. „Як тебе прославимо, як тебе похвалимо? бо ти володїєш християнством по всему світу, і державою морською, і тими, що в них існують?“ [2]). В інвокациї зове наш памятник римського папу всеначальним пастирем пастирів, великим пастирем пастирів, вселенським пастирем, говорить далї, що всї вони вірують та заявляють, що папа пресвятий пастир і всеначальний вселенський старшина всїх священих батьків та верховний праотець православних патриархів [3]). Папа мае найвищу власть вчителя: „І посадив тебе (Христос) на престолї Риму великого, на столиці святих верховних своїх апостолів, щоб ти возвіщав правдиве слово Бога правдивого,

[1]) Архивъ Югозападной Россіи, ч. I, т. VII, ст. 228.
[2]) Архивъ Югозападной Россіи, ч. I, т. VII, ст. 210.
[3]) Ibid., ст. 200, 201, 203, 207.

проповідав у всю вселенну і її кінці спасеніе Боже, на свідоцтво всім, що схотять вірувати в правдивого Сина Божого". „Ті всї слова духовні пишемо до вашої пресвятої святости і добре знаемо, що все те, що доторкаеть ся премудрости і розума глибоких наук фільософічних і святого Божого Письма Богом натхнених богословських книг, все те явно і добре звісне вашій високоумній та пресвятій премудрости і все ясно бачиш ти твоїм ясним умом, а розумом тїлесним та бистроумним бачиш таке, що виповісти годї, що про нього мовчить людський ум, бо не може того поняти" [1]). Де жерело тої власти? „Тобі віддані в руки ключі небесного царства, тобі що від самого Бога приймав власть вязати і рішати" [2]). Папа—се васлїдник Петра, котрому сам Христос дав в руки пасти свої вівцї" [3]). Папа—се жерело всїх церковних чинів і властей. „Ти від Бога просвічений світлим блеском світла, понад всї уряди церковні всїм подаеш святе божою святоносною святістю, кождому в міру роздїлюеш дари духовні—тим освячене, а всїм враз доконечне прощене гріхів і совершенне благословеніе у всї і на всї церковні чини, начальства та власти, а через них на всякі духи і уми людські ти зливаеш світло пізнаня Бога, щоб просвітили ся їх душі" [4]). Папа—се остання інстанція у всїх спорах про віру: „розглянь, розсуди те, премудрий пресвятий отче, чи годить ся таке робити, взивае його наш лист при нагодї питаня про друге хрещене" [5]). Папа завідуе тайнами евхаристиї, покути, священства, шістьма добрими християнськими вчинками і благодатями ювилея [6]).

Такі були б основні точки змісту нашого посланія. Спитаймо ся тепер, які писані жерела мав під руками його автор. Крім текстів з Святого Письма, котрими переладований наш памятник, користував ся він ще грамотою фльорентийського собору. Про неї згадуе він тими словами; „Будь, владико, милостив для нас, що живемо далеко, в північних краях, у світлому городї руського племени, що держимо ся під установою і порядками східної церкви сїмох святих вселенських соборів, а до них прилучуемо в осьмий фльорентийський" [7]). Першу її точку, про походжене Св. Духа, наше

[1]) Ibid., ст. 201, 227 — 228. [2]) Ibid., ст. 211. [3]) Ibid , ст. 213. [4]) Ibid., ст. 201. [5]) Ibid., ст. 215. [6]) Ibid., ст. 203, 213, 201, 218 — 229, 211. [7]) Ibid., ст. 211.

посланіє зразу приймає зовсїм, потім обмежує: „А Дух Святий рівно одним порядком разом походить від Отця вперед та від Сина і Господь наш Ісус Христос обильно подає та зливає його на всяке тїло". А нижче читаємо: „Все що має Дух, мають Отець і Син, з виїмком походженя, бо Дух не уродив ся, а походить від Отця" [1]). Що до другої точки, то наше посланіє великими похвалами, котрими обсипує службу божу, котру править папа, признає важною тайну евхаристиї на хлїбі не квашенім. Третю точку минає зовсїм, питанем про чистилище зовсїм не займаеть ся. Четверту точку, про примат римського папи, приймає вповнї, пятої точки— про становище патріархів супротив папи і між собою—зовсїм не доторкає ся. Отже ми бачимо, що автор заняв якесь дуже дивне становище в справі походженя Св. Духа та в справі чистилища. Чи ті похвали, котрими він при кождій нагодї обсипує папу, не мають бути еквівалентом за те його нерішуче становище? За те зустрічаємо ся з двома дуже влучними думками. Перша думка—се гадка хрестоносного походу всього християньства на Турків і Татар [2]). Друга думка—се гадка, що через Русь готова унїя сягнути далї: „Де покажеть ся непідозріла правда про нас і про всїх, що домагають ся твого святого благословенства, ти наслїдуй свого первоначального пастира Христа, що не жене геть від себе тих, що йдуть до нього, але всїх рівно ласкаво приймає до себе, від сходу і заходу, від півночи і від моря, щоб його славили всї поколїня людські та всї народи хвалили його" [3]). Друге місце держане у метафорі, але й його зрозуміти не тяжко: „Від тебе пливе жерело житя для всїх і жерело вічно пливучої живої води, в серединї раю, що безустанно кипить Божою ласкою. А з нього пливуть чотири ріки, що поють всї єства, щоб оживити їх еванґельською благовістю через чотирох вселенських патриархів, святі стовпи вселенської церкви. Просимо тебе, владико, пошли нам воду тих чотирох потоків, щоб ми во вік не чули спраги, насичаючи ся нею, і споглядали на тебе, на джерело житя, що вічно від початку тече і всїх звертає до втїхи того вічного житя" [4]).

---

[1]) Ibid. ст. 214. [2]) Ibid. ст. 217. [3]) Ibid. ст. 207, сов. 8—10. [4]) Ibid., ст. 219 — 220.

XV.

Посланіє подає мотивом свого написаня ті закиди, які хтось перед папою починив вірі православної Руси, а ціль, з якою він писаний — се рішене питаня про друге хрещеніє, прислане папських леґатів на Русь та уділене Руси благодати ювилея 1500 р. Непевне становище Йосифа в справі головної точки — рішеня фльорентийського собору — не тривало довго. Він пише другий лист в Рим 20 серпня 1500 р. і в отсім листі не кладе вже додатку, що Дух Святий походить від Отця,— додатку, що міг би дискредитувати його Credo перед папою і знищити все те прихильне вражіне, яке могли викликати його похвали для папи, та думки про хрестоносний похід на Турків і Татар. Листу давнїйшого Йосиф в Рим не вислав — видно від самого початку, коли його написав, він сумнївав ся, чи далї стояти на своїм ще трохи нерішучім становищу в справі походженя Св. Духа.

Лист отсей з 20 серпня 1500 р., писаний у Вильнї, се дальший стан в змаганях Йосифа до унії з Римом. Крім зложеня листом отсим в руки папи зовсїм вже католицького Credo, він формулує ще цїлий ряд жадань, котрі його іменем мав предложити його посол Іван Сопіга.

Посольство в Рим Івана Сопіги — се подія, получена невідлучно з посольством в Рим Еразма Вітелїя; надто Вітелїй реферував також перед папою справу Йосифа та робив свої уваги до папських рішень в отсїй справі—тому я мушу бодай коротко сказати про тих обох послів в Рим, про Еразма Вітелїя і Івана Сопігу.

Еразм Вітелїй був родом з Кракова; мабуть не був шляхтичом. 1485 р. записав ся він на фільософський виділ Краківського унїверситету, 1487 р. став бакаляриєм, 1491 р. став магістром. З 28 липня 1495 р. маємо його перший підпис, яко великокняжого секретаря [1]). В році 1499-м 15 лютого став він канонїком виленським, 9 цвітня одержав деканство виленське, 2 мая став парохом виленським [2]).

Іван Семенович Сопіжич був сином Семена Сопіги, що був від сорокових років XV ст. писаром короля Казимира і крім

---

[1]) St. Lukas. Erazm Ciołek. Warszawa. 1878, ст 2, 9, 11, 15.

[2]) L Birkenmajer. Zapiski historiczne wsród starych almanachów bibl. Jagiell. Kwartalnik historyczny 1902, ст. 44.

Івана мав ще трох синів і дві дочки. Вперше виступає Іван Семенович яко писар господарський 1483 р., далї з лїт 1495 по 1497 маємо звістки про чотири великокняжі потвердженя заміни маєтностий та спадщин по матери та давнїйшого великокняжого надання. 10 мая 1497 р. вислав його вел. князь Олександер послом в Москву; що він говорив і з чим поїхав, се вже ми бачили вище. Вернувшись з Москви, дістає він 20 грудня 1497 р. великі привилеї, що потверджують попереднї наданя великого князя, записи його матери, землї, котрі Івашко покупував або виміняв, і надають села Івашкови. 11 марта 1498 р. великий князь надає йому волости у Браславському повітї, 1499 р. иншу маєтність в Браславщинї, 16 мая 1499 р. знов наданя в тих сторонах. 9 червня 1498 р. Івашко знов їде послом в Москву, разом з Станиславом Кишкою, маршалком та намісником лїдським, — про се посольство була також мова вище, як і про нове його посольство 5 червня 1499 р. з маршалком і намісником витебським Станиславом Глїбовичом. В 1499 р. Сопіжич робить нові контракти в Смоленщинї. 21 грудня 1500 р. перед самою дорогою до Риму він одержав новий привилей на людей в Ковенському повітї [1]).

Посли не поїхали разом до Риму; Сопігу бачимо ще 21 грудня 1590 р. на Литві, коли Еразм вже давно лишив Литву за собою. 16 липня 1500 р. Еразм виїхав до Кракова, 13 серпня 1500 р. станув в Кракові. 16 серпня він був на авдиенції у Яна Ольбрахта, 20 серпня у кардинала Фридриха, 21 серпня 1500 р. був на авдиенції у королеви Єлисавети [2]). Про що він умовляв ся — не можемо сказати: в Римі він нїде нї словом про свої зносини з польським правительством не згадував. Можливо, що дещо світла пролле на отсе питане той факт, що офіціально відпустили Еразма з Кракова того самого дня, котрого офіціально відпустили і турецьких послів, та факт (про його буду нижче говорити), що Еразм потім виступає в Венеції, на авдиенції у дожа або сіньорії. З деякою правдоподібністю можна отже припускати, що він доторкав ся там відносин литовсько-татарських.

---

[1]) Sopichowie, 1890, ст. 1, 6, 7, 8, 9.
[2]) Kwartalnik historyczny, 1902, ст. 448.

6 цвітня 1501 р. відпустив король Ян Ольбрехт турецьких послів, а пару годин пізнійше Еразма. 12 січня розпочав Еразм дальшу подорож. 14 лютого 1501 р. станув він у Венеції. 20 лютого покинув Венецію. 11 марта 1501 р. станув він у Римі. В днях від 20 до 26 марта мав він якісь неприемні пригоди, 27 марта „його потїшили“, як записує він сам власноручно у своїм альманаху. По словах Івана Бурхарда, папського майстра церемонїй, посол, доки прийшов до Риму, очікував в домі чи там винниці Олександра Нерона, поки прийдуть двори кардиналів Івана Ферарі архиепископа Капуї та Івана Орсінї і прийде година, визначена на вїзд. При вїздї посла повитали двораки инших кардиналів і самого папи; він їхав поміж ґубернатором Романії по правій руцї і ґубернатором Риму по лївій руцї, були при його вїздї і посли Венеції і Фльоренції. Папа був тодї в домі свого тайного шамбеляна, але вікна були закриті, щоб його не пізнали. Посол мав з собою дванадцятеро людей, що несли щити, всї в довгих білих одежах, і дванадцятеро малих хлопців — з поміж них найменший мав десять лїт; вони були так само повбирані, їхали безпосередно перед послом та папським майстром церемонії. Товариство йшло з ним аж до дому, на Vie Sanguinea, в котрім його примістили [1]).

В середу 17 марта рішив папа на тайній консисторії, що нетреба скликувати публичної консисторії, щоб приняти посла великого князя литовського, і се зле стало ся, завважає папський майстер церемонїй, бо для такого прийому годила ся публична консисторія. Але папа так вчинив на те, щоб йому не було треба пильнїйше студіювати відповідь, котру мав дати послови. В четверг 31 марта 1501 р. шановний Еразм Вітелїй, парох виленської церкви, посол великого князя Олександра, зі своїм окруженем, котрих, як вище говорилось, було дванадцять повбираних так, як були повбирані до вїзду в Рим, та в товаристві асисти високопреподобних кардиналів Ферарі і Орсінї, прийшов на годину консисторії в палату, в апартаменти високопреподобного кардинала Ферарі і там чекав, поки скінчить ся консисторія. Коли

[1]) I. Burchardus. Diarium, sive rerum urbanarum commentarii, Paris, 1885, т. III, ст. 120.

вона скінчила ся, ґубернатор Риму і инші прелати вийшли против посла аж до апартаментів кардинала Ферарі, де він чекав, і впровадили його аж до кімнати, в котрій папа вбирав ся, там зоставили його і самі війшли до кімнати, в котрій відбувала ся консисторія і примістили ся ліворуч папи; було їх семеро. Потім покликали посла, а потім його окруженнє, і деяких иньших його приятелів, що йшли разом з ним. Посол приступив до папи, поцілував його в ногу і в руки і зістав прийнятий до поцілуя в лице, знов впав на колїна і подав папі грамоту повище згаданого князя. Вона була відкрита, з печатю в долинї прибитою; папа дав її свому секретареви. Посол відступив поза круг консисторії напротив папи, там став на колїна, маючи перед собою лавочку, що замикає вхід до консисторії; ліворуч увесь час поруч нього стояв на колїнах папський майстер церемоній. Секретар папський читав вищезгадану грамоту, на колїнах ліворуч папи. По відчитаню посол, на колїнах говорив мову, котру всї хвалили, котру дуже добре виголосив і дуже до річи. Папа відповідав йому, як схотїв, а відповідь отсю скінчив з похвалою для посла і додавав, що чинить його відтепер апостольським протонотарієм. Посол приступив до папи, а за ним весь його двір, — цїлували ногу папи. Посол став праворуч папи; коли двір посла поцїлував ногу папи, папський майстер церемоній зняв із нього верхню одїж, котру посол, хоча вона належала ся папському дворови, дав одному з свого двору, сподїючись, що вони одержуть лучшу нагороду, і папський майстер вже вперед прилагодив для нього одїж без рукавів, плащ та покривало на голову — відзнаки протонотаряту. Всї кардинали сидїли, так як на консисторії, а папа повбирав посла в одно убранє по другім і вчинив протонотарієм. Посол встав, здіймив покривало з голови і плащ, прийняв плащ і пришиту до нього одїж на голову і за дозволом папи пішов до дому з двором високопреподобного кардинала Ферарі. На отсїй консисторії було девятнадцять кардиналів [1].

Так описує папський майстер церемоній першу авдиєнцію Еразма, про Сопігу не згадуючи нї словом, але він

[1]) I. Burchardus. Diarium, ст. 121—122.

мабуть був поміж тими „приятелями“ Вітелія, котрих разом з його двором кликали до папи.

З чим поїхали обидва посли в Рим? Польсько-литовські посли говорили 3 цвітня 1503 р. в Москві, що великий князь литовський вислав послів своїх до Риму, щоб вести переговори з папою, бо той домагав ся, щоб велика княгиня піддала ся під послух римської церкви [1]). Що Еразм дійсно порушив отсю справу в Римі, доказом того стають два папські бреве до великого князя литовського та до епископа виленського з 8 червня 1501 р. [2]). Але вже місяць перед тим папа заняв ся справою Йосифа та звязаною з посольством Сопіги справою одного священника з київської дієцезії. [3]). Мова, котру виголосив Еразм Вітелій перед папою, каже, що великий князь литовський постановив його устами зложити т. зв. обедієнцію папі Олександрови VI; але з другого боку говорить він там багато про небезпеку для Литви від Турків і Татар, та про те, що Олександер, великий князь литовський, вів би далї боротьбу проти Менґлї Гірея, коли б скінчив війну з Москвою. Мова Еразма згадує про те, що великий князь литовський одержав з радістю лист папи Олександра VI, виданий в Римі 1499 р. та вислав послів до Риму, щоб радити над загальною виправою на Турків [4]).

Так отже цїль посольства Еразма і Сопіги була б ось така: вести переговори в справі унії руської церкви з Римом, в справі переходу великої княгинї Олени на католицизм, в справі турецькій, і зложити т. зв. обедієнцію папи.

Вже мова Еразма з 31 марта 1501 р. має при своїм кінцї ось який уступ: „Так, блаженний отче, той пресвітлий князь з горячим та щирим почуттєм обовязку ушановати тебе, як тобі належить, признає тебе одиноким намісником Ісуса Христа та найвищим священником римської церкви та цїлої християнської релїґії, тому складає та у вік

[1]) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 407.

[2]) Theiner. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II, № CCCX, CCCXI.

[3]) Ibidem, № CCC, CCCIII.

[4]) Ibidem т. II, № CCXCV, ст. 265, 267.

обіцює кріпку вірність та правдиве послушенство. Хоча він се вчинив пізнїйше, нїж був повинен, та віддаленне місця та непригідні часи оправдують припізненне. Те саме чинить вся церковна і світська старшина литовська, і цїла та густо населена держава; всї вони одними устами признають, що ти правдивий і правний наслїдник Петра, і в покорі поручають себе його ласцї“ [1]). Тому, що вище мова та говорить, що Русини заселюють половину великого князївства, ми можемо прийняти, що підчеркнені мною слова належать і до них і натякають на унїю руської церкви з Римом.

Що далї робило посольство литовське в Римі? 4 цвітня 1501 р., в вербну недїлю, папа звичайним способом благословив пальми в більшій каплицї Ватикану. Папський майстер церемонїй визначив місце на ступенях папського трону по-за папськими урядниками Іванови Миколаєвичеви Радивиловичеви, маршалкови великого князя литовського, синови першого великокняжого дорадника, а за тим якомусь другому шляхтичеви, слузї протонотарія. Посол вел. князя був також присутний, в уборі протонотарія, був перший в лавцї протонотаріїв, звичайним способом одержав пальму, сидїв за послами королїв римського, французького та іспанського і держави Венецької, перед всїма, що за ним слїдували. За те він вельми гнївав ся і за те, що папський майстер церемонїй не позволив хлопцеви в віку лїт дванадцяти, або коло того віку, сидїти у каплицї у його ніг, як помічує папський майстер церемонїй—проти всякої пошани та порядку каплицї. Папський майстер церемонїй, котрий перше з специяльної прихильности інформував його в усяких річах, тепер відчужив ся від Еразма. По службі божій папа вчинив Івана Миколаєвича маршалка лицарем св. Петра і вложив на нього золотий ланцюг і на груди дав йому ланцюг, на лївий бік.

В понедїлок 5 цвітня 1501 р. Еразм протонотар, посол великого князя литовського, одержав приватну авдієнцію у папи, й іменем великого князя подарував йому чотири величаві хутра, одно з соболїв, одно з кун, одно з горно-

---

[1]) Theiner. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II, № CCXCIX, ст. 279.

стаїв, а одно з ріжних шкір; крім того пятьдесят прегарних шкірок соболів і два золоті предмети, що дуже папі подобались. В четверг 7 цвітня 1501 р. кардинал Орсіні правив велику службу божу, в присутности папи, звичайним робом. Коли служба божа скінчила ся, папа вложив золотий ланцюг на Івана Сопігу зі Спальху виленської дієцезії, писаря великого князя литовського, руської мови (шляхтича здавен давна, котрого його святість шляхтичем не вчинили, замічає Бурхард) і подарував йому ланцюг, примістивши його на лївій стороні грудей, але нїчого при тім не говорив. Потім вложив на нього біле адамашкове убранне на праве плече, котре майстер церемоній звязав під його лївим раменем, коли папа говорив: „Прийми відзнаки лицарства в честь всехвальної Діви Марії і носи їх на її честь в днях, їй посвячених, в імя Отця і Сина і Святого Духа. Амінь.“ [1]).

XVI.

Під 13 цвітня нотує Еразм на своїм альманаху: Maximi tractatus de fide [2]). Отже посли литовські почали переговори в справі релїгійній. Яка ся справа могла бути? З 22 цвітня і 7 мая маємо ми папські листи в справі Йосифа, а доперва з 7 червня 1501 р. маємо папські листи в справі Олени — отже на тій підставі можемо прийняти, що 13 цвітня 1501 р. були переговори в справі Йосифа. З чим стали литовські посли перед папою? Вони предложили папі три листи: київського митрополїта, латинського виленського епископа та великого князя литовського. Іван Сопіга мав інструкції від Йосифа. Еразм нїяких інструкцій не мав.

Лист Йосифа не дістав ся до наших рук цїлим, він видрукований Тайнером проміж папських реґестів, з скороченем „Вірую“, складеного Йосифом — слова et caetera вказують на те, що він скорочений; на скорочене ж вказують і деякі незрозумілі місця, приміром: „in voluntate omnipctentis dei ac patris collocantis te super eodem solio ad imaginem divini verbi sui“. Так як його давнїйший лист, звісний досї під назвою „грамоти Мисаїла“, так і сей лист з 20 серпня 1500 р. при-

[1]) Burchardus. Diarium, ст. 123—125.

[2]) Kwartalnik historyczny, 1902, ст. 449.

знає за папою найвищу власть царську, пастирську та вчительську. Першу признає йому словами: „Тобі, провидїнем великого Бога, великому старшинї цїлого світа“. Другу власть признає словами: „Бо я вірую іісповідую, що ти пастир усїх вірних і голова вселенської церкви і всїх святих отцїв і патриярхів“. Третю власть признає, називаючи папу „вчителем світа“. „Вірую“, котре наш памятник складає перед папою, се те саме „Вірую“, котре складає т. зв. грамота Місаіла, тільки той додаток „Дух не уродив ся, походить від Отця“ тут відкинений. Так само, як т. зв. грамота Місаіла, та і отсей памятник обсипає папу пишними похвалами — так само як вона говорить про синод фльорентийський: держимось та дїлом виповнюємо сїм святих вселенських соборів, а з ними рівно і восьмий фльорентийський. Так само, як вона, він висловлює надію, що через Русь католицизм сягне і далї: „коли будуть бачити, що ми одержали благословеніє від вашої святости, численні чужинцї пізнають безсмертного Бога і його Сина Ісуса Христа, що дав власть таку велику вашій святости чинити річи великі і чудесні з людьми по усїй вселеннїй“. Другої влучної думки, а саме думки про солїдарну акцію проти Турків і Татар, наш памятник не підносить — мабуть тому, що нею специяльно мав зайняти ся головний посол литовський в Рим, Еразм. Так само, як т. зв. грамота Місаіла, так і наш памятник просить папи, щоб дав благословеніє Руси. Памятник сам підчеркує свій загальниковий характер. Про инші річи, котрі треба вашій святости с п е ц і я л ь н о представити, ми не писали...“ Памятник наш не подає причин, за для котрих він повстав — він говорить тільки неясно про „огненну тугу“, про „ховане себе під опіку папи“.

Крім Йосифа писали в Рим ще латинський епископ виленський Войтїх Табор та великий князь литовський Олександер. Епископ виленський писав до папи, що йому трапила ся дуже добра нагода, щоб привести у послух римської церкви народ, що живе в митрополії київській, коли-то Іван Йосиф, котрого той народ бачить своїм пастирем і проповідником та йде за ним, зголосив ся перед ним, що зложить правдиве послушенство папі і римській церкві і инших з того народа по змозї приведе, згідно з святим фльорентийським собором. Тому то він просив, щоб папа зволив

вислухати в отсїй справі Івана Сопігу, писаря в руській канцелярії великого князя литовського Олександра, і відповісти епископови, що робити в отсїй справі. Для нас стає вельми важним те, що по словах Войтїха Йосиф зробив тільки дїло його самого, а друге те, що Йосиф мусїв про свою думку — зложити папі послушенство — донести неприхильно для унії настроєному епископови виленському.

Далї, як я казав вище, писав в отсїй справі в Рим і Олександер — він поручав папі Йосифа. Крім сих офіціальних писем, папа одержав ще, не знати звідки, відомости про ріжниці доґматичні та обрядові між руською і латинською церквою: про них говорить він в загальникових висловах: ми одержали від усяких людей звістки, ми довідали ся, ми зачули. Папа подає отсї ріжниці, переходячи всї точки фльорентийського декрету унії. Отже папа почув, що руська церква не чинить ісповіди про Святого Духа, що походить від Батька і Сина, анї в символї віри, анї при відправі служб церковних. Що вони відбувають тайну евхаристії на хлїбі кваснім, але під формою незаконною і недостойною, а подібно і кров посвячують на иншим плинї, не тільки на винї, і під обома видами, через змішане хлїба і вина, посвячених по обряду, причащають навіть дїтей, про що навіть говорити не годить ся. Що вони інакше думають, нїж собор, про очищене огнем чистилища та про молитви за померших. Що отсей народ уперто заперечує, що святий Петро одержав від Господа нашого Ісуса Христа першенство над усею вселенною та над усею церквою та повноту власти вязати і рішати, і що він ту власть перенїс на своїх наступників і що римський первосвященник наступник блаженного Петра, правдивий вікарий Христа, голова всеї церкви та батько і вчитель усїх християн.

Хто звернув на се увагу папи? На разї можу я те тільки сказати, що тих інформацій не одержав папа з кругів виленської церковної єрархії — бо папа власне припоручає виленському епископови, щоб звернув свою увагу на отсї точки, а Сакран, що був в близькім контактї з отсими сферами, вичисляючи 40 „руських єресий“, не підчеркує того, що підчеркує папа: закид, що Русини не вірують так в походжене Св. Духа, як церква католицька, подає він аж на

38 місцї, а закиду, що Русини причащають дїтей під обома видами, він зовсїм не підносить.

В кінцї Іван Сопіга мав інструкції від Йосифа: „Про инші річи, котрі треба вашій святости спеціяльно представити, ми не писали, але припоручили нашому синови, братови та своякови, шляхетному Іванови, і в його справі вашу святість благаємо та просимо покірно, щоб зволили з огляду на наші прошеня ласкаво вислухати його з усїм тим, що треба йому буде представити, і отсе нам ласкаво удїлити". Папа дїйсно в своїх листах до виленського латинського епископа згадує про цїлий ряд точок, про котрі посол руського митрополита просив, тільки що до одної точки говорить ся, що він жадав. Перша точка була така: „Просив наш вище згаданий писар Іван Сопіга, щоб ми припоручили Івана Йосифа, про котрого вже говорило ся, яко правдивого архиепископа, митрополита та примаса по обряду грецькому любому синови вишезгаданому Олександрови, князеви литовському, і зволили дати йому власть давати індульґенції так Грекам, як Латинянам, присутним при богослуженях, котрі він відправлятиме". Отже сей постулят Йосифа мав на цїли усилити його становище і супротив Олександра і супротив епископа виленського і супротив Риму. Папа кладе отсю точку на першому місцї і мабуть дїйсно на першому місцї була вона в постулятах Йосифа. Отсей постулят, коли б папа його виповнив, відвертав би усї ті закиди, що робила католицька литовська єрархія правосильности тайн, сповнюваних руськими священниками. „А що вони не мають тайни священства, виходить з того, що не можуть виконувати та завідувати тайнами", каже Сакран в своїм Елюцідарії. Вельми було б інтересним знати, чи дїйсно можна слово „primatem" переложити, як я вище вчинив, словом „примаса"— в такім разї показувало б ся, що Йосиф стремів заняти у великому князївстві литовськім становище єрархічне вище від становища епископа виленського.

Дальшим постулятом Йосифа було ось що: „Просив також той сам Іван, щоб ми йому дали те, щоб охрещені по обряду грецькому, приходячи в послушенство римської церкви, не потребували в друге хреститись". Постулят отсей був викликаний довголїтною практикою латинської церкви — практикою, против якої дармо виступав Ісидор в своїм бу-

динськім маніфесті. Практики отсеї придержувались на Литві репрезентанти світської церковної єрархії, против Бернардинів, що опираючись на грамоті фльорентийського собору з 22 падолиста 1439 р., жадали, щоб Русинів приймано в латинську церкву без нового хрещеня. Йосифови грамота фльорентийського собору мусіла бути звісна — чейже супружество Олександра з Оленою дало власне товчок до спору між Бернардинами і світськими єрархами латинськими. Отже він, віддаючи папі до рішеня те, що було вже раз рішене грамотою фльорентийського собору, заразом і здобував собі ласку папи: одержував запоруку, що бодай оден його постулят буде вислуханий.

Третій постулят Йосифа не носить в листі папи до виленського епископа назви просьби, а назву жаданя: „він висловив жадане в справі будованя з муру руських церков". Що спонукало його висловити отсей постулят? Ми маємо з кінця XV ст. і з початку XVI ст. цілу низку звісток про заказ будови руських церков. Тільки лист папського нунція Пізона, писаний у Вильні 26 вересня 1514 р., говорить про заказ будови церков мурованих: „Володислав Ягайло, що перший з тої родини панував між Сарматами, був першим сіячем християнської віри і релігії і від початку свято та релігійно беріг правовірної віри в цілій Сарматії. Секта Русинів відбувала свої обряди завсїди в деревляних святинях: того потім свято пильновано" [1]). Инші звістки, котрі маємо про отсей заказ, прикладають його до всїх руських церков. В роках 1492—1498 пише до Миколая, епископа латинського в Перемишлї, якийсь латинський священник перемиський, що Русини виставили нову церкву, не зважаючи на той статут права земського, що заказує будувати яку небудь руську церкву в краях руських [2]), а лиш направляти ті, котрі грозять упадком або руїною" [3]). В лютім 1495 р. заявив великий князь литовський Олександер особисто послам московським: князї наші і панове, вся земля мають на то права від наших предків і нашого батька і від нас, і то в правах записане, щоб більше не прибільшувати числа церков грецького

---

[1]) Pistorius. Polonicae historiae scriptores, т. III, ст. 322.
[2]) Synagogam de cetero in partibus Russie.
[3]) Archivum Komisyi historycznej, т. VIII, ст. 451.

обряду, тому нам тих прав наших предків і отця нашого і наших не годить ся рухати, а її милости княгині нашій церква обряду грецького є близько в городі, коли її милость схоче до церкви, ми їй не заказуємо [1]). Третю звістку про отсей заказ маємо в короткім житю св. Казимира, виданім у Вильні 22 падолиста 1520 р. папським леґатом Захарієм Ферері, в присутности трох латинських епископів: Яна виленського, Яна київського, та Якова кафинського. „В нїм була така велика пошана Богови, вірність Христови, пошановане для святої римської церкви, вчительки вселенної“,— читаємо тут,—„що Русинів, які, вчинивши розрив в нешитій ризї нашого Спасителя, ріжними блудами окружені, зовсїм не слухають святої апостольської столицї,— а їх в Литві є вельми велике число, — такою святою ненавистю переслїдував, що короля польського часом з добрим часом і з злим наслїдком намовляв, щоб їх старинні святинї або зі старости занепадаючі церкви, в котрих забобонні збирають ся, супротивляючись католицькій єдности, заказав публичним едиктом відновлювати; і се згодом своїм зусилєм осягнув“ [2]).

На основі даних папських листів до Олександра і до епископа виленського мусимо наші звістки про заказ будови руських церков віднести до заказу будувати церкви муровані. Далї, звістки отсї папських листів чинять дуже правдоподібною думку Макарія, що заказ отсей був виданий не без призволу папи [3]). Прямий висказ папського леґата треба по моїй думцї приняти проти вислову Олександра: грамоти, що заказували будувати нові церкви, були видані його батьком і його предками; мусимо приняти, що як раз Казимир видав згаданий заказ. Чи заказу того придержувались кріпко? Ми маємо цїлий ряд фактів, що тому противорічать. „За короля (Казимира) Солтан поставив церков у Вильнї, зробив придїл до церкви Благовіщеня, і в своїй маєтности поставив церкву“, мали сказати посли московські в Литві—таку дано їм в серпнї 1495 р. інструкцію [4]). 1494 р. відновив епископ володимирсько-берестовський Васіян спалену Татарами цер-

---

1) Сборникъ русскаго историческаго общества, т. XXXV, ст. 187.
2) Acta Sanctorum, Martius, II, ст. 349, caput. 8.
3) Исторія русской церкви, т. IX, ст. 85.
4) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 211.

кву Богородиці у Володимирі [1]). 1497 р. згинув митрополїт Макарій на дорозї в Київ, куди він їхав, щоб помогти церкві св. Софії, зруйнованій Татарами [2]). 1500 р. повстає мурована церква св. Івана Богослова в Супраслю [3]).

Четвертий постулят висловив іменем Йосифа Іван Сопіга „в справі припущеня до послуху римській церкві всїх, що схотять придержувати ся руського обряду“. Сей постулят натискав на те, щоб тим, які схотять сполучитись з католицькою церквою, зоставити їх обряд грецький: він був потрібний супроти того, що в тім часї, як бачимо з звістки хронїки Яна з Коморова, не тільки латинські світські ерархи, але й Бернардини не займали ся переведенем православних прозелїтів на унїю, а переводили їх просто на римський католицизм.

З деякою певністю до сих чотирох точок, предложених Сопігою папі, можемо приложити ще дві. Папа в свому листї до великого князя Олександра каже, що він позволить, щоб не потреба було нового хрещеня хрещеним в третїй особі згідно з грецьким обрядом, що тайна Евхаристиї може відбувати ся на квасному хлїбу та що можуть в їх церквах причащатись і люде світські під обома видами, та що грецькі священники можуть задержати жінок, з котрими одружили ся, перше нїж поодержували духовні степенї.

Тільки всього папа вважав потрібним переповісти. Не можна заперечити, що думка подати деякі з отсих постулятів під рішене папи була доволї влучною: в справі нового хрещеня папа мусїв рішити так, як рішила грамота фльорентийського собору з 22 падолиста 1439 р., і тим чином Йосиф легко прихиляв до себе папу. Так само з'єднував він собі папу, жадаючи затверженя своєї митрополичої почести від папи, а не від титулярного патриарха царгородського, та піддаючи під його рішене правний акт, виданий великокняжим литовським правительством.

XVII.

Так виглядає те, з чим посли литовські виступили перед папою. Як приняв се папа? Щоб оцїнити його стано-

---

[1]) Супрасльская рукопись, ст. 140. [2]) Ibidem ст. 145.
[3]) Виленскій археографическій Сборникъ, т. IX, ст. 1—3.

вище, огляньмо ті зносини, які були між Литовською Русию і римським престолом в другій половині XV віку.

До такого приведеня в послух папи і римської церкви брали ся часто, каже папа Олександр VI в свому листї до великого князя литовського, згадуючи про „найлучшу охоту Йосифа",—„та стільки разів, коли ворог людського рода шкодив та сїяв куколь, воно переривалось". Досї звісна нам одна велика проба привести Русь в послух римської церкви та факти переходу поодиноких лиць на католицизм. Ся велика проба відновити унїю—то справа поставленя Григория руським митрополїтом у Римі. Папа виступає тут яко головний діяч; він приймає зреченє Ісидора з київської митрополії, він дїлить київську митрополїю на дві частині, він іменував Григория київським митрополїтом, він затвердив його своєю грамотою з 11 вересня 1548 р. Обі папські грамоті не згадують при тим нї словом про те, щоб з Григорием висилали ще кого на Русь, а против можливої опозиції знають вони тільки одну раду: ломити непослух тяжкими карами [1]). Проба отся закінчила ся цїлковитою невдачею, сам Григорий покинув унїю. Сталось се між р. 1464, в котрім епископ чернигівський Евтимій втїк до Москви, і між осеню 1471 р., коли помер архиепископ новгородський Йона, до котрого ми маємо посланіе великого князя Івана Василевича, що говорить про успішні змаганя Григория в Царгородї та благословеніе від патриарха царгородського [2]). Про дальші того рода великі проби ми не знаємо, бо т. зв. „грамоту Місаіла" я прикладаю до 1500 року.

Згадаю тепер про переходи поодиноких осіб на католицизм. „Хоча міг би я правдомовно посвідчити про численні особи, котрих легкість апостольського приему вчинила більше супротивними, то вистане згадати про двох", каже Сакран в своїм Елюцідарію. „Олександер-Солтан, оден з бояр князївства Литовського, папою Павлом II в Римі принятий був до унії без хрещеня, листу папського одначе не дістав, там вирік ся грецьких єресей та присягою ствердив, що повинен бути послушним та вірним римській церкві і по-

[1]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей, т. VI, ст. 167 — 169 і 319 — 320.

[2]) Ibidem, т. VI, ст. 190 і VIII, ст. 151.

тім запричащав ся з рук того папи. Отсю присягу він повторив при Божім Гробі, щоб одержати відзнаку єрусалимську. Та у Вильнї в катедральній церкві, коли він не мав посвідки того, що його приняли, публично з амвону виступали проти нього. Псом навіть там його нерозважно називали. Він тодї доперва відпав назад і викликав велику соблазнь, Русинів в князївстві в їх єресях потвердив, казав, що папа приняв його в вірі грецькій без хрещеня і запричащав його, удавав послушенство, зложене папі і наступникам римської церкви і инші присяги, бо повинен був все ходити до латинських церков та від латинських священників приймати тайни. В часї своєї смерти казав закликати до себе Бернардинів, але в тім його здурили руські слуги“.

Звістку отсю взяв я з недатованої записки папських реґестів, виписаної мною з тек Краківської Академії. Перехід сей на католицтво відбув ся в рр. 1464 — 1471. Від православного зажадали тодї в Римі двох присяг: одною він вирікав ся „грецьких єресей“, другою присяг послушенство і вірність римській церкві. Обряду грецького він таки в цїлости не вдержав: він мусїв ходити до церков латинських та приймати тайни від латинських священників. Другий факт звісний нам з р. 1471. Зараз в першому роцї понтифікату папи Сикста IV з'явив ся в Римі Іван Олександрович, власник села Поганів, в великім князївстві Литовськім. Він приняв унїю, в папському листї, виданім для нього, говорить ся двічі про щирість віри, єдність з святою римською церквою, і послух та слухняність папі Сикстови та його правним наступникам, римським первосвященникам, а напис над отсим папським актом звучить: „Ruteni (sic) Ivanko Alexandrowicz suscepto“. Іван став просити папу, щоб папа дав йому дозвіл вибрати собі сповідника. Папа своїм бреве з дня 18 падолиста 1471 р. рішив, що він може собі вибрати відповідного сповідника, і той може в випадках, полишених для апостольського престолу, дати йому розгрішене раз, в инших випадках — завсїди. Папа, як бачимо, віддавав під розгрішене сповідника Івана Олександровича ті випадки, що були полишені для епископів, отже рахував ся з тим, що Іван Олександрович не буде належати під юрисдикцию латинського виленського епископа. За те мав Іван цїлий рік раз на тиждень в пятницю постити. Папа приймає за можли-

ве, що Іван покине унїю,— в такім разї той лист папи тратить своє значінє. Лист отсей виписав я також із тек Краківської Академії Наук. Сакран в своїм Елюцідарію каже, що Солтан і Івашко одержали від папи отверті булї, котрими їм дозволяв папа зостати ся в їх обрядї, але як ми бачили — отся звістка рішучо минаєть ся з правдою з огляду на Солтана, так з огляду на те, чи він дістав посвідку, як з огляду на те, що йому позволили зостати ся в його обрядї. Чи Івашко дістав таку булю чи нї, сього рішити не можу. За те звістка, виписана мною з тек Краківської Академії, потверджує що до Солтана слова Сакрана: „показалось, що вони, вернувшись до своїх, стали більше уперті, більше неприхильні для церкви та більше хулили її“.

1475 р. появив ся в Римі руський священник Павло, син Самона „de Cizuwa“; він хоча до сього часу придержував ся обряду грецького, прийшов до Риму, щоб стати учасником ласк ювилею. Папа позволив йому вибрати собі священника латинського, сповідника, що міг йому дати розгрішенє з усїх гріхів, з виїмком гріхів, застережених для столицї апостольської. Своє рішенє в отсїй справі видав папа Сикст в Римі 14. I. 1475 р.[1]). Трудно рішити, чи маємо тут до дїла з чоловіком, що був унїятом, чи з православним, що в Римі приняв католицизм. В сїм другім випадку важне те, що про нове хрещенє нїчого не чуємо.

Дальшу звістку маємо за р. 1491. Іван Сопіга, королївський дворянин, явив ся в Римі. Як каже папський лист з 13 мая 1491 р., він під присягою вирік ся ереси, скинув всю її злобу з себе та вернув ся до віри католицької та до єдности з святою матїрю церквою. Він одержав від папи благословенство і хоче вертатись до короля. Та він боїть ся, щоб сим своїм приходом до папи в Рим та відреченем від ереси він не образив деяких приятелїв короля Казимира, та щоб не подразнив деяких православних своїх противників та суперників, що при нагодї можуть дошкулювати та непокоїти Івана і його майно. Тому папа просить короля, щоб він боронив перед кривдою та насильством з боку православних, та деяких инших людей Івана і його майно[2]). Чи Іван Со-

[1]) Theiner, Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II, № CCXI, ст. 179 — 180.

[2]) Monumenta medii aevi, т. XIV, № 571, ст. 390.

піга перейшов на унїю чи на латинство? Я гадаю, що такі вислови, як „ad catholicam fidem et unionem sancte matris ecclesie rediit“, „ut se catholice fidei restitutum et altissimo deo conciliatum gaudere merito possit“, промовляють за першим.

Стільки удалось менї зібрати про зносини між Русию литовською і римським престолом в другій половинї XV віку.

В своїм листї до виленського епископа, писанім в Римі 26 цвітня 1501 р., папа Олександер VI оцїнює вчинок Иосифа ось так: Йосиф своїм листом та через свого посла зложив папі і римській церкві правдиве послушенство. Мотив сього, по думцї папи, був чисто психічний: Йосиф вчинив те „діткнений Духом Божим“. По думцї папи те „правдиве послушенство“ се ще не сполучене з католицькою церквою: „Ми віримо, каже папа, що Іван Йосиф бажає з найбільшою душевною тугою вернути ся на лоно своеї матери римської церкви і ми благаемо Всемогучого Бога, щоб добру охоту його серця задержав та збільшив“. На другому місцї читаемо: „Ми охоче прихилили ся б до його желаня, колиб ми переконались, що він щирим серцем навернений до правдивої нашої віри, змагае до единости з римською церквою“. Папа висилае разом з отсим листом декрет фльорентийського собору, переходить всї його точки, щоб виленський епископ пильно прослїдив, яким способом ті, що предкладають послушенство римському престолови, розуміють, ісповідають та придержують ся точок, обнятих рішенем собору.

Далї папа переходить постуляти Йосифа і заявляе ось що: Першого постуляту Йосифа папа не може вдоволити, доки він не зречеть ся заряду київської митрополії та старшинства над нею, одержаних иншим способом, та не одержить заряду митрополії від папи або від титулярного царгородського патриарха. Що до другого постуляту, то папа легко вдоволить його, коли довідае ся, під якою формою та які функціонарі хрестять тих, що охрещені по обряду грецькому, а хочуть прийти до послуху римській церкві. Постуляти третїй і четвертий полагоджуе папа ось таким загальником: коли довідаемо ся, що вони держать ся рішеня фльорентийського собору, що годять ся з римською церквою в тайнах церковних та инших точках віри,— пізнають вони нашу побожну охоту приняти з батьківською любовю їх, охочих вернутись на лоно римської церкви.

Се подає папа до відомости самого виленського епископа. З огляду на Йосифа і тих, що разом з ним добре думають про віру папи і римської церкви, папа припоручає епископови виленському, щоб він їх наказував, щоб за прикладом батьків своїх, зібраних на соборі у Фльоренції, прибігли і звернулись до римської церкви і її пошанували. А папа з свого боку прийме їх і сам через себе і через своїх послів, коли справа буде того вимагати. Для ужитку папи мав епископ виленський зібрати докладні звістки про всї ті ріжниці між руським обрядом і римською церквою, подані вже папою, і инші, папою не подані, щоб папа був в спромозї ті досї розпущені вівцї тих країв, при помочи божої ласки та пильности епископа, приняти до своеї та римської церкви овечарні.

XVIII.

2 мая 1501 р. знов бачимо литовських послів на римськім торжественнім обході. Папський майстер церемоній описує сей обхід так: Річницю закладин Риму, день 20 цвітня [1]), звичайно кождого року славили поети; оскільки добре памятаю, впровадив сей звичай Помпоній Лет, лавром вінчаний поет, перший від недавна. В згаданім дню не славили річниці, бо призначеної комедії не можна було виконати як слїд і приготовити потрібних для неї річей, тому перенесли її на недїлю 21 мая, в котрій Францїск, епископ фльорентийський, правив торжественну службу божу при більшім престолї церкви конвенту Богородицї Арацелї. Співаки папські співали службу божу. Були присутні: намісник Риму, що стояв на хорі братів, перший в горішній частині, за ним сенатор, протонотар та посол великого князя литовського, посол фльорентийський, консерватори camerae Urbis та инші Римляне. По службі божій якийсь молодець римський в своїм буденнім одягу державши мову, котру вельми хвалили. Коли він скінчив мову, зголосив репрезентантів товариства лїтературного. Звідси пішли ми до палати консерваторів, де запрошені їли снїдане в чотирокутній льоджії, в котрій стояли два довгі столи вздовж двох стїн, получені з собою кінцями, так що чинили трикут-

---

1) Властиво день 21 цвітня; Бурхард або копіст починили похибку.

ник. Між иншими гістьми був таки Еразм та Іван Сопіга, затитулований: miles et orator archiepiscopi Chiomensis. Снїдане було доволї скромне і без доброго вина. По снїданю в однім з забудовань тої палати грали якусь комедїю, та в такім стиску народу, що в неладї нїхто не міг бачити її. Не було місць, застережених для запрошених або для шляхти, але все було помішане; тому Бурхард пішов до дому і не знав, як далї торжество відбувало ся [1]).

Переговори велись тим часом далї; з 7 мая 1501 р. маємо лист папи до Олександра. Погляд папи на ситуацію став трохи менше оптимістичний, нїж передше. Папа тут ще більше рішучо, нїж у попереднїм листї, підчеркує, що те, що досї вчинено для унії з руського боку, се дїло самого тільки Йосифа: „Щоб не здавало ся, що ми з якогось боку замикаємо дорогу спасенія і самому Іванови-Йосифови і народам, о котрих говорило ся, тобі, дорогий сину, заявляємо, щоб через тебе (а багато в Бозї сподїємо ся по твоїй вірности та святому намірі) прийшла до згадуваного Івана Йосифа мова, та до решти руського народа наше упімнене та потїшене, що з найбільшою радістю приймали ми і приймаємо поворот самого Івана Йосифа та послушенство, що нам і святій римській церкві зложив його посол“. А на другому місцї читаємо: „Коли (Іван Йосиф) обіцяє і оскільки буде в його силї — буде трудитись і силувати ся, щоб клир та народ руський під його старшинством з дійсним виповненем прийняли рішене фльорентийського собору і вирікли ся всїх єресей, котрі відкинув той собор й инші вселенські собори, та обіцяли, що во вік будуть їх вирікатись...“ Те, що вчинив Йосиф, папа оцїнює більш критично нїж передше: „Ми вислухали те, що дорогий син Еразм Вителїй та Іван Сопіга, твій писар, свояк та заступник Івана Йосифа, донесли нам про його найлучшу охоту в справі повороту його і народа повіреного йому в послух наш та пошановане апостольського престолу згідно з означенем фльорентийського собору і поручали нам твоє велике зусиле та добру охоту Івана Йосифа“. На другому місцї читаємо: „Просимо Всемогучого Бога, щоб його утвердив в тим, що вже розпочав робити, та вчинив, щоб він того консеквентно держав ся, щоб не міг під впливом

[1]) I. Burchardus. Diarium, ст. 131 — 133.

якоїсь противної ради зійти з простої дороги, котру почав". Папа припоручав Олександрови заявити в своїм імени Йосифови: „Папа з радістю прийняв і приймає поворот Йосифа та послушенство, зложене ним через його заступника папі та святій римській церкві".

Що до Йосифових постулятів, то папа на перший та третій постулят відповідає дуже баламутно та неясно: „Ми рішились зріло подумати про затверджене його авторітету та почести і уділене йому ласки апостольского престола в індульґенціях, котрі він мав би роздавати, та про будоване руських церков з муру і инші постуляти, котрі виложив його заступник, поки докладно не пізнаемо міри його досконалости (в унії). Коли нині нема по правді иншого патриарха з виїмком всечесного нашого брата, Івана епископа з Порто, кардинала святого Ангела, що правно одержав той уряд по прелатах руськім, нікейськім та критськім, — то ми не знаємо, на якій підставі ми на тім пресвятім престолї яким нибудь способом можемо потвердити надане, вчинене Йоахимом еретиком, котрого тиран турецький насильством посадив на царгородськім престолї. Як Іван Йосиф готов прийняти рішене фльорентийського собору, котрого булю пересилаемо вашій світлости, і инші вселенські собори прийняти, придержуючись грецького обряду, дозволеного латинською і вселенською церквою на вселенських соборах — а руська церква його тримаючи ся в вїчим не відступатиме від католицької віри, — тодї ми будемо стреміти увільнити Івана, Йосифа від усїх давних закидів та недостач і потвердити його на урядї митрополичім через нас самих або через Івана, патриарха царгородського. Се вчинимо, коли він обіцяє та, оскільки буде се в його силї, буде трудитись і силкуватись, щоб клир та народ руський під його старшинством з дійсним виповненем приняв рішене фльорентийського собору і вирік ся єресей, котрі відкинув той собор й инші вселенські собори, та обіцяє, що во вік їх буде вирікатись, — се правдиве послушенство, пошановане та придержуване святої римської церкви, миле Богови і людям". Докладнїйше говорить папа про решту постулятів: „Коли той старшина церкви і вони предложать святій римській церкві і нам та вчинять таке прилучене на дїлї та послух і пізнають та приймуть всї члени про походжене Святого Духа від Батька і Сина,

про єдність церкви в послуху першенства апостольського і римського престолу, про чистилище, нагороду і кару добрих і злих по смерти,— ми дозволюємо, щоб охрещені в третій особі в обряді грецькому, коли не буде перебивати ніяка инша перешкода, не були повинні хреститись в друге, щоб тайна евхаристиї могла відбувати ся на кваснім хлїбі, і щоб могли причащати ся люде світські в їх церквах під обома видами і щоб грецькі священники могли задержати жінки, з котрими подружили ся, перше ніж одержали духовні степені". Папа ще раз підчеркує, що то все великий князь має заявити Йосифови і взяти собі до помочи епископа виленського.

Папа хотїв зразу вислати в Литву свого нунція, „котрий мав би разом з Олександром працювати над спасенієм Йосифа і цїлого руського народа", як дословно каже папський лист до Олександра, не згадуючи зовсїм про повновласть того леґата. Посол Олександра — видно Еразм Вітелїй—просив папу, щоб почекав з іменованем того нунція, щоб князь московський з тої причини не загадав вести далї війну з Олександром, доки Олександер не донесе папі в листї, котра думка лучша. Папа вислухав думку посла і повздержить ся в справі нунція, поки Олександер не донесе папі про те, що буде в отсїм часї відповідне, коли вчинити там добрий лад з справами. Папа просить Олександра, щоб про все те, що він буде робити і доведе до кінця, донїс папі, щоб папа відповідно до тих інформацій від нього зарядив або виправити нунція з повновластію довести до цїлковитого переходу на лоно католицької церкви або вислати булї та згадану повновласть епископови виленському.

Чи епископ виленський та Олександер відповіли на отсї листи папи? З заяви Петра Мишковского, вчиненої в Москві 2 цвітня 1503 р., довідуємо ся, що коли Олександер став королем польським, папа прислав до нього свого посла, щоб велїв Оленї бути в послушенстві папі — і ще тодї, коли Мишковский говорив свою заяву, папський посол був у Олександра[1]). Чи він був висланий наслїдком відповіди Олександра на отсей лист папи, чи папа прислав його сам — сього рішати не беру ся.

[1]) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 407

XIX.

Що далї робилось в Римі в справі унії? В виписцї, зробленій мною з тек Краківської Академії Наук, читаємо: „Сопіга мав з собою руського священника, з котрим папа казав вчинити іспит з обряду служби божої, так щоб він в церкві святого Петра відправляв добре цїлу службу божу в присутности численних епископів латинських і грецьких. Коли зложено справоздане з отсеї справи на публичній консисторії, папа казав на ново висвятити латинському епископови того руського священника, як з листу поданого нижче можна яснїйше пізнати". І за тим слїдує давнїйше вже видрукований Тайнером документ. В нїм папа переказує ось таке оповідане Григория „de Loszko" (в иншім документї „de Lohoszko"). „Він уроджений в правнім супружестві руського священника, охрещений в третїй особі звичаєм грецьким, не одержавши ще тайни миропомазаня, одержав всї степенї духовні від Васияна, епископа володимирського, про котрого він гадав, що він зістав правно іменованим та висвяченим на епископа. Висвятив його Васиян тому, що київська церква,— а Григорий належив до київської диецезії,— була без пастира. Одержавши ті степенї, Григорий правив службу божу та удїлював тайн церковних. Потім — говорило отсе оповідане Григория,—він вернув ся до єдности з римською церквою і просив помочи папи в отсїй справі, бо сумнївав ся, чи висвячене його було правне. Папа увільнив його від всяких закидів, які з того могли для його виходити, і дозволив йому, щоб він в одним дню одержав всї духовні степенї від якого небудь католицького епископа, що мешкає при римській курії. Наш документ має дату 10 мая 1501 р., але зовсїм подібне рішене, влучене в документ епископа, що висвячував Григория, носить дату 27 цвітня 1501 р. Григорий звернув ся до Петра, епископа з Кальві, в долїшнїй Італії, що резидував при римській курії. 9 мая 1501 р. одержав з його рук тайну миропомазаня, а 11 мая епископ висвятив Григория на всї степенї духовні в своїй каплицї при церкві св. Петра. Того самого дня видав епископ посвідчене того всього, в присутности трох свідків [1]).

[1]) Theiner. Vetera monumenta Poloniae, т. II, № CCCVI, ст. 286 і CCCVII, ст. 287, 288.

27 цвітня 1501 р. маємо акт папський, виписавий мною з тек краківської Академії, що має титул: „Bulla ad Episcopum Vilnensem super consceratione Ecclesie pro eodem presbitero rite ordinato". Папа рішає нею, що латинський епископ виленський або инший епископ латинський через епископа виленського виделеґований, над котрим папа застерігає епископови виленському повну власть, може посвятити по обряду латинському парохіальну церкву, котру задумує збудувати Іван Сопіга, писар великого князя литовського, в своїй маєтности Іказни, в браславськім повітї. Всї священники латинські та руські, висвячені по латинському обряду, можуть в нїй відправляти служби божі та инші богослуженя. Вірні Латиняне та Русини, що живуть під послушенством римської церкви, можуть там вільно і свобідно слухати служеб божих та инщих богослужень. Папа, щоб причинити ся до задержаня первісного стану тої церкви та помогти їй придбати річи потрібні до богослуженя, і щоб вірні до неї в великому числї напливали, всїм вірним обох полів, що правдиво будуть покутувати та іcповідати свої гріхи і оту церкву в днях Зелених Свят, Преображенія Ісуса Христа, Успенїя Богородицї та святих апостолів Петра і Павла та в день посвяченя тої церкви, від першої вечірнї аж по захід сонця в отсих днях святочних і в день посвяченя побожно відвідають та приложать ся до її відновленя, задержаня в первісному станї та придбаня всяких церковних річей,— папа опускає 10 лїт та 400 днїв з визначеної для них покути. Рішенє отсе видав папа наслїдком прошеня Івана Сопіги.

Характеристика в отсїй цїлій справі та, що нї Григорий, нї Іван Сопіга не чекали з полагодженєм їх власних справ до успішного переведеня переговорів з Йосифом, а поспішились одержати просто від папи рішенє в своїх справах. Другий характеристичний факт се те, що як Григория святить латинський епископ, так і тих священників руських, що мали правити богослуженя в церкві в Іказни, мали висвячувати латинським обрядом. Чи се мало б означувати повний перехід на римський католицизм? Папська буля, подаючи проект Івана Сопіги, каже, що він хотїв „заложити канонїчно та фундувати, і як годить ся надїлив з свого майна парохіальну церкву Святого Духа в Іказни, так щоб там руські священники, правдиві католики, під послухом римської цер-

кви могли завсїди бути і відбувати богослуженя звичаєм грецьким або обрядом“. Та подаючи папське рішене в отсїй справі, вона згадує про участь священиків латинських в богослуженях, крім священиків руських, висвячених латинським обрядом, а не згадує зовсїм, в якому обрядї мають відбувати ся богослуженя в отсїй церкві. Правда, Ян з Комарова, що в своїй хронїцї згадує про отсю папську булю, називаючи її бреве, каже, що в отсїй церкві мали бути читані служби божі грецьким звичаєм, але в тім текстї булї, що я маю під руками, се згадуєть ся, як я сказав вище, тільки в проектї, який мав Сопіга, а не в тій частинї, де папа подає своє рішене в отсїй справі [1]).

Дальша звістка, яку маємо,—то лист Бернардина Карваяль, кардинала св. Хреста, посла Фердинанда католицького в Римі, до великого князя литовського Олександра. Кардинал, котрого бачимо разом з титулярним патріархом царгородським на урочистій авдієнциї литовського посольства 31 марта 1501 р., пише 18 мая 1501 р. ось що: „Усї ми бачили та основно пізнали те, що нам представив в справі Русинів той посол (Еразм) та Іван, ваш руський писар, і його святість нїчого більше не хоче, як правдивого та досконалого повороту того народу на лоно святої та римської церкви, щоб Господь, з'єднаний унїєю та щирістю нашої віри, дав нам на побіду над королївствами невірних... Нехай ваша світлість далї змагає у своїм пресвятим рішеню сїяти єдність правдивої віри у всїх своїх державах, бо се буде перед всїм нездобутим щитом проти Татар і Турків,— я сподїюсь, що заслонений ним разом з своєю надзвичайною розвагою, силою свойого війська та помічю своїх братів тай инших християн, так, як з князїв литовських в короткий час по принятю правдивої віри вийшли королї Польщі, Чехії та Угорщини — здобуде великий князь пановане над цїлим руським краєм та володїнє Сарматії навіт поза Дон, з думкою збільшити правдиву віру, коли Бог уложив се влучно та щасливо [2]).

XX.

На отсїй звістцї уривають ся наші прямі звістки про переговори в Римі в справі унїї. Лист папський з 7 мая

[1]) Monumenta Poloniae hisrorica, т. V, ст. 235.
[2]) Monumenta medii aevi. XIV. № 474 ст. 494.

1501 р. чинить дальші кроки папи в отсій справі залежними від відомостей, котрі папа одержить від Олександра. Сї відомости мали основуватись на переговорах Олександра та епископа виленського з Йосифом. Та як кажуть московські літописи, Йосиф тільки один рік провів на престолї митрополичім — отже, коли його висвячено 10 мая 1500 р., то смерть його мусїла б прийти десь не довго по 10 мая 1501 р. Другою причиною, що на довший час мусїла викликати перерву в справі унії, була смерть Яна Ольбрехта 17 червня 1501 р. В Римі довідав ся Еразм про неї 2 липня 1501 р. [1]). Дня 25 червня писав Олександер до кардинала Фридриха в справі своеї кандидатури на польський престол. 26 червня писав він в отсій справі до пруського маґістра, 28 червня вислав Олександер в отсій справі спеціального посла до кардинала [2]). Великі користи, які новий акт унії з 3 жовтня 1501 р. запоручив Польщі, вказують також, як сильно інтересував Олександра його вибір польським королем.

Посольство литовське одначе не дармувало. Еразм заняв ся справою великої княгинї Олени. Він заявив перед папою, що Олександер обіцяв батькови Олени і посли його в його імени потвердили то присягою, що він нїколи не буде силувати Олени, щоб приняла римський обряд, але оставляе її волї, коли вона добровільно схоче пристати до римської церкви, і того придержував ся пять лїт. Світські та монаші духовні латинські не мало упоминали її спасенними навіщуваннями, щоб задля більшої любови та прихильности, подібно як Олександер, придержувалась латинського обряду, але показалось, що вона в отсій справі її спасення нїколи не дасть себе просьбами спонукати, так що великому князеви оставалось мало надії, що вона схоче виректись руських ересей та йти за римською церквою. Тому великий князь радити ся папи, що йому по думцї папи чинити задля їх спасеня.

Папа на те увільняе Олександра від отсеї присяги та рішае, щоб він на ново силував ся і чинив все те, що буде йому здаватись потрібним, щоб його жінка покинула найгіршу руську секту та вже раз прийшли до розуму, пізнала

---

[1]) Kwartalnik historyczny. 1902, ст, 449.

[2]) J. Caro,—Geschichte Polens, т. V. часть 2. ст. 852, 853.

святу християнську релїґію та її придержувалась. А коли знов вона не схоче приняти здорового погляду і взагалї не можна буде переломити її упертости, папа поручає епископови виленському своїм бреве, котрого примірник прилучає до свого листу до великого князя, щоб Олену всїми намовами, якими тільки зможе, намовляв та уговорював, а коли буде треба — то й церковними карами та иншими способами правними силував та привів до того, щоб вона виреклась своїх ересей і прийшла єдність католицької віри, щоб, коли вона буде далї упертою і легковажитиме його батьківське умовлюване, відлучив її від ложа великого князя, звільнив її від инших супружих обовязків і зовсїм її відокремив від Олександра. В своїм листї до епископа виленського папа подає мотив, що його спонукав виступити в отсїй справі. Папа бачить небезпеку, що наслїдком того, що Олена держить ся свого, грозить души її самої, її мужа та всїх, з котрими її трапить ся зноситись. Тактика, котру треба приложити до Олени, має бути така: насамперед намова та усовіщуваня. Коли вони не придадуть ся на нїщо, покликати перед себе її та инших, кого треба буде визвати, і не вживаючи форми суду, пильно спитати Олену та инших свідків, як вона думає про віру католицьку і в чім вона не годить ся з установами та обрядами римської церкви і йде за руськими блудами. Коли епископ знайде, що Олена не держить ся віри, котрої держить ся римська церква та принципів фльорентийського собору, а обнята руськими ересями,—він має її присилувати та привести карами церковними і иншими правними способами, вживаючи навіть, коли буде треба, світської власти до того, щоб пізнала віру католицьку та відрекла ся руських ересей. Коли вона уперто схоче оставатись в отсих ересях, епископ має, не рушаючи звязи супружеської поміж ними, заявити, що Олександер не обовязаний мешкати разом з нею та додержувати инших супружих обовязків, та на тепер і на будучність розлучити ложе, спільне мешкане тай иншу супружу спільність між Олександром і Оленою, та в імени папи дати позволене Олександрови виключити Олену з ложа, дому і всякої співучасти супружої. Епископ має покарати Олену оголошнем, що її посаг та все майно конфіскуеть ся, і має власть присилувати всїх і виповнити се, що він розпорядив супроти

Олени і всїх инших, що схочуть противитись і бунтуватись, вище згаданими карами та способами [1]).

Що спонукало Еразма подати папі рішучо хибний текст запоруки, котру Олександер видав грамотою з 26 жовтня 1494 р. в Ковнї? Він хибний з двох причин: посли зовсїм в імени Олександра не присягали, а грамота, котру Москва приняла від Олександра, поручала Оленї свобіднеісповідане православної віри, без того, що їй можна добровільно перейти на латинський обряд. Становище Еразма в отсїй справі тим важче зрозуміти, що він, коли папа хотїв вислати свого нунція на Русь, тому рішучо супротивив ся, з огляду на те, що то спонукало б великого князя московського далї вести війну з Олександром. А тут той сам чоловік мав би подати папі хибні відомости про запоруку, котру Олександер дав батькови Олени. Питане отсе останеть ся мабуть на завсїгди нерозвязаним.

Потім папа в дечому уступив. В листї своїм до кардинала Фридриха з 26 падолиста 1501 р. він припоручає кардиналови намовлювати Олену, а коли се не поможе — заявити їй, що папа позволить, щоб супроти неї ужити форми права та щоб покарати її за уперте придержуване ересей [2]). Отже папа грозить фактичними карами аж в будучности.

В листї отсїм папа згадує тільки про участь Еразма в висланю листа до епископа виленського, з 8 червня 1501 р., а не згадує зовсїм про його участь в висланю отсього листу з 26 падолиста; отже можемо приняти, що не змаганя Еразма, що тодї аж до 11 грудня 1501 р. сидїв в Римі [3]), спонукали папу обмежити свої погрози, а якийсь инший факт. Чи отсим фактом не була звістка про смерть Йосифа, що клала величезні перепони дальшим переговорам про унїю, а заразом чинила ще більше важким намовлюваня Олени, щоб перейшла на латинський обряд.

Як ми вже бачили, лист папи до Олександра з 7 мая 1501 р. чинить дальші кроки папи залежними від відомостей, які папа одержить від Олександра. Так само лист папи до Олександра з 8 червня 1501 р. заповідає, що папа

---

[1]) Theiner, Vetera monumenta Poloniae. т. II № CCCX, ст. 288, 289 № CCCI ст. 289, 290.

[2]) Ibid , т. II, № CCCXII, ст. 290.

[3]) Kwartalnik historyczny, 1902, ст. 449

рішив ся з усїх сил змагати до того, щоб Русинів перевести на католицизм, коли одержить вісти від епископа виленського. Отже власне на якесь таке справоздане вказує папське бреве з 22 серпня 1501 р. Воно каже: з великою душевною втїхою довідали ся ми, що деякі Русини, що живуть у (великому) князївстві Литовськім та инші (люде), що живуть в грецькім обрядї, але инакше іcповідують християнську віру, що живуть в містах та діецезіях виленській, київській, луцький та медницькій і инших місцевостях того князївства, в грецькім обрядї та обичаю,—вони освічені помічю Святого Духа, деяких блудів, що їх досї придержували ся, стремлять та обіцюють виректись і жити по обряду латинської церкви в едности віри з тою церквою. Згадані люде були хрещені в третїй особі, грецьким обичаєм, і дехто каже, що вони наново повинні хреститись, а вони, що жили досї в обрядї грецькім і живуть досї, як уже перед тим так як годить ся охрещені, не хочуть наново приймати хрещення.

Отже до папи прийшла реляція; прийшла від того, до котрого звернене отсе бреве. Ті люде живуть крім виленської латинської діецезії ще в діецезіях київській, луцькій та жмудський, а папа припоручає їх приймати до католицької церкви латинському епископови виленському та тим, котрих він до сього виделеґує. Видно реляція отся прийшла від латинського виленського епископа. Отже в нїй говорилось не про перехід на католицизм всього руського народа, а тільки про перехід деяких людей — по моїй думцї се вказує найлїпше на те, що митрополїта Йосифа тодї не було вже в живих, а разом з тим упадала надія перевести весь руський народ на унїю. Важне далї і се, що папське бреве зовсїм не говорить про те, що воно виходить наслїдком прохань людей, заінтересованих справою нового хрещеня, значить не вони самі, а хтось инший в отсїй справі удав ся до Риму.

Папа видає в отсїй справі своє рішене словами: decernimus atque declaremus, на основі свого авторитету (auctoritate apostolica), порадившись з кардиналами та беручи під розвагу рішене собору фльорентийського. Яке рішене має тут папа на думцї? Ян з Коморова каже, що бреве „Altitudo divini consilii“ було подібним до бреве: „Fide dig-

norum relatione“, виданого папою Олександром VI кардиналови Фридрихови, архіепископови ґнезненському та епископови краківському, що потвержувало рішене собору фльорентийського в справі хрещеня та приймаfor до католицької церкви Греків [1]). В самім тексті бреве „altitudo divini consilii“ маємо згадку, що на соборі фльорентийськім „були Греки та Вірмени, які згідно думали з римською церквою“ і бреве подає дефініцію тайни хрещеня у тих самих словах, в котрих подає ту дефініцію буля папи Євгенія IV, видана 22 падолиста 1439 р. на публичній сесії собору, при нагоді сполученя Вірмен з латинською церквою — і я прийняв, що власне отсю дефініцію булї з 22. IX. 1439 р. [2]) взяв папа Олександер VI під розвагу. Папа рішає: всїх хрещених в третій особі, що хотять з грецького обряду перейти на обряд і обичай латинської церкви, треба прийняти просто, без умов, зобовязаня та силуваня, щоб тимчасом охрестили ся, а навіть з тою думкою, щоб могли далї придержуватись обрядів, котрих держуть ся східні церкви, а обряди ті не помішані з еретицькою злобою, але вперед вони мають під присягою виректись всїх ересей обрядів грецьких, що відхилюють ся від римської церкви, від її обряду та святих установ. Щоб їх свята думка нїяким способом не могла припізнитись, папа припоручає, щоб усїх так охрещених, що хотять війти в церковну єдність та виректись вище згаданих ересей, приняв сам або через инших світських священиків латинських, або через домініканів та міноритів вчених, чесних та з инших поглядів до того здатних, котрим він задумує отсе поручити,— в єдність з католицькою церквою, щоб вони присягою вирекли ся тих ересей. Усї вони одержуть від папи повновласть. Тому, що важко було б отсей лист папи занести у всї місця, де буде треба, папа рішає, що копія отсього листу, вчинена яким небудь публичним нотарем та скріплена печатю епископа виленського або иншого епископа чи прелата [3]), має мати таке саме значінє, як отсей папський оріґінал.

---

[1]) Monumenta Poloniae historica, т. V.

[2]) Mansi. Sacrorum conciliorum nova et ampissima collectio. Venetiis, 1798, т. XXI, ст. 1055.

[3]) Theiner. Vetera monumenta Poloniae, т. II, № CCCXIX, ст. 295, 296.

Подібне бреве вийшло на руки Фридриха кардинала і архієпископа ґнезненського та епископа краківського: по словах Яна з Коморова воно припоручало йому приймати без нового хрещеня людей грецького обряду, або припоручувати приймати їх архієпископови львівському, епископови виленському та епископови жмудському або їх священникам та братам бернардинам. По думці Яна з Коморова отсими папськими бреве одержала латинська світська ерархія власть приймати людей грецького обряду до католицької церкви [1]).

Чи бреве отсї були точно виповнювані? 21 марта 1508 р. Федір Колонтай заявив перед королем Жиґимонтом, що він зовсїм не говорив слів, котрі йому в уста вложив кн. Михайло Глинський. Князь Михайло, їдучи з Новгороду литовського, казав перед многими людьми, котрих скликав, що те повстане, котре він підняв, сталось через Федора Колонтая. Коли кн. Михайло був на весїлю в Білицї, прийшов до нього Федір Колонтай і впав навхрест перед ним і казав йому, що маршалок Іван Сопіга йому напевно говорив, що на соймі, що має бути у Вильнї на громницях (був дійсно в лютім 1507 р.), всїх Русинів мають хрестити в латинську віру, а хто б не хотїв на неї перейти, тих мають стинати [2]). Я думаю, що отсї слова, котрі Глинський вложив в уста Колонтая, рішучо вказують на те, що практика хрестити Русинів при переходї на латинську віру зовсїм ще в Литві не перевела ся.

XXI.

11 грудня 1501 р. покинули посли литовські Рим. Іван Сопіга одержав відзнаку лицарську. Еразм Вітелїй одержав почесть папського протонотарія 31 марта 1501 р. [3]), а 15 мая дістав дозвіл стати канонїком та одержати пребенди, почести, завідуваня або обовязки в церквах краківській, ґнезненській познанській або плоцькій проти установ тамошнїх [4]) та дозвіл, щоб від якого небудь католицького епископа в однім дню одержав всї церковні степенї [5]).

1) Monumenta Poloniae historica, т V, ст. 265.

2) Акты Южной и Западной Россіи, т. I, № 46, ст. 35.

3) Theiner. Vetera monumenta Poloniae, № CCXCIX, ст. 277.

4) Акт виписаний мною з тек краківської академії.

5) Theiner Vetera monumenta Poloniae, № CCCVIII, ст. 287.

Що далї діяло ся з змаганнем до унії? Як я вже казав, можна їх прослїдити від смерти Йосифа тільки фраґментарно. Отже насамперед ми бачимо, що київська митрополїя від смерти Йосифа в половинї 1501 р. аж по жовтень 1503 р., два роки оставала ся необсаджена, аж в жовтнї 1503 р. бачимо ми нареченого митрополїта Йону [1]). Далї вже 1502 р. бачимо в Смоленську на місцї Йосифа, під час московської облоги, нареченим владикою Йосифа Солтана, чоловіка, котрого обидва стриї приняли в XV в. унїю з Римом [2]). Далї 2 цвітня 1503 р. казав Москві Петро Мишковский, посол польський, що коли Олександер став королем польським, папа прислав до нього посла, котрий домагав ся, щоб Олена була в єдности з римською церквою, згідно з рішенем фльорентийського собору. 3 цвітня додали ще инші посли, що те посольство прийшло по коронації Олександра, що папа не домагаеть ся, щоб Олена переходила на латинський обряд і хрестилась вдруге, — вона може держатись обряду та обичаїв грецьких, ходити до грецьких церков та держати на своїм дворі грецьких священників, тільки щоб віддала послушенство папі. І не тільки вона, але й усї люде грецької віри, котрі б хотїли віддати папі послух, не потребують хреститись і можуть держатись свого грецького обряду, згідно з установами східної церкви. Король на се папі ще не відповів, бажаючи вперед повідомити про се свого тестя. „Вірующа" грамота Олександра вислана з тими послами, видана в Вильнї 9. І. 1503 р., отже посол папський мусїв стати у Вильнї вже при кінцї 1502 р. Литовські посли пропонували Іванови, щоб він в отсїй справі переказав угорським послом, що тодї говорив в Москві також в імени папи, або вислав осібно в тій справі свого посла в Рим до папи.

Коли ми будемо памятати, що перша наша звістка про діяльність Йосифа в користь унії вяже її з іменем Олени, і по словах отсих самих послів посольство в Рим було спонукане змаганем папи перевести Олену на латинський обряд, то мусимо в отсїй звістцї про побут папського леґата на Литві бачити доказ дальшої для нас закритої діяльности в справі унії.

[1]) Макарій. Исторія русской церкви, т. IX, ст. 152.

[2]) Археографическій виленскій сборникъ, т. IX, ст. 8 і 28.

Великий князь на се відповів коротко: „А нам в тій справі по що висилати свого посла до папи? В тій справі не треба нам посилати до папи". Цікаво, що ні в тім, що мав від великого князя переказати Олені Іван Сопіга, ні в листі великого князя до Олени ми не зустрічаємось з згадкою про посла римського папи у Олександра [1]).

Дальша звістка, яку можемо рішучо вязати з справою унії—се факт, що 15 марта 1504 р. на вольнім соймі в Петркові король Олександер потвердив грамоту Володислава III, з 22 марта 1443 р. Видав він отсю конфірмацію на просьбу одного руського владики. Про грамоту Володислава III говорив я вже на початку; тут підчеркну тільки, що вона видана, як саме на своїм початку підчеркнув — з огляду на унію у Фльоренції. Акт конфірмації крім инших свідків підписав і ґнезненський архиепископ, а видав його канцлер корони польської, Ян Лаский [2]).

Знаємо далї, що 20 грудня 1504 р. король Олександер вислав Еразма Вітелїя до Риму на чолї посольства, зложеного з трох членів, щоб зложити обедієнцію папі Юлїеви II. Посли були в Римі від 1 марта до 12 вересня 1505 р. і папа приймав їх пятнадцять разів [3]). По чотирнадцятій авдієнції, 18 серпня 1505 р. Олександер одержав листа папи з 22 серпня 1505 р. Папа видав його на просьби послів Олександра, що просили в його імени, щоб Олександер міг оставити Олену при її обряді, поки не помре її старий батько. Папа дозволив Олександрови мешкати з нею, як з жінкою, доки не позволить який корисний випадок инакше в сїй справі рішити,—коли Олена буде придержуватись рішень фльорентийського собору, не буде погорджувати латинськими обрядами та не буде стреміти, щоб кого намовою або иншим способом прихилити для руської секти [4]). Отже Олена навіть коли б приняла і придержувалась рішень фльорентийського собору, оставалаб ся „в руській сектї", і колиб вона хотїла кого до неї привернути, Олександер по-

1) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 407—412.

2) Harasiewicz. Annales ecclesiae ruthenae, ст. 80 і 81. Макарій подає на ст. 153, що отсей владика був владикою холмським, та його цитат хибний.

3) Kwartalnik historyczny, 1902, ст. 452, 453.

4) Theiner. Vetera monumenta Poloniae, т. II, № CCCLI, ст. 319.

винен би був перестати поводитись з нею мов з жінкою. Таке крайне неприхильне становище папи супротив справи унії мусїло чимало причинитись до її занепаду.

Одначе слїди дальших змагань до унії таки можна ще прослїдити: 7 грудня 1506 р. видав в. князь Жиґимонт в Городнї привілей, котрого перша точка звучить: „Насамперед обіцюємо, що не зменшимо почестей та відзнак прелатів, князів, панів рад наших великого князївства литовського, жмудського і руського і т. д. панів і шляхти литовських і руських, але в отсих почестях та відзнаках посувати будемо вперед та підносити відповідно до здібностей та заслуг[1]). Професор Чермак в своїй розправі під заголовком: „Sprawa równouprawnenia schizmatyków i katolików na Litwie (1432—1566)“ підносить, що в привілею Жиґимонта нема згадки про схизматиків, а згадані тільки „Русини“, отже можна би з огляду на городельський привілей інтерпретувати отсї слова Жиґимонта так, що він допускав до почестей та урядів тільки тих шляхтичів руської народности, що належали до католицької церкви. Проф. Чермак опирає таку свою інтерпретацію на основі привілею короля Жиґимонта, виданого в Городнї 25 марта 1522 р., та привилею короля Жиґимонта, виданого у Вильнї 18 жовтня 1529 р. На основі того останнього привилею з 18. X. 1529 р. він рішучо констатує, що Жиґимонт в своїм привилею з 25. III. 1522 р. не відбирав права держати почести та уряди всїм без виїмків Русинам, але мав на думцї тільки Русинів — православних [2]). Дотичний уступ того привилею звучить: „Тих почестей, воєводств, каштелянств, сталих урядів земських і двірських не будемо ми анї наші наслїдники нікому надавати, тільки тим, що исповідують віру католицьку і підвласні римській церкві, а згаданих почестей та урядів, або держав, або дібр, дїдичних не будемо надавати чужинцям, а лиш правдивим осїлим обивателям того великого князїства, і до нашої ради, коли будуть радити над добром держави, допустимо лиш самих католиків та обивателїв того великого князївства, бо часть незгоди в вірі та ріжність в народности викликує незгоду в умах, і постанови, таким людям повірені, що мали б оста-

[1]) Archiwum komisyi prawniczej, т. VII, ст. 271.

[2]) Rozprawy Akademii Umiejętności, wydz. hist. fil. т. XLIV, ст 383—392.

вати ся в тайнї, виходять на яв“ [1]). Але тут власне біда з висловами акту з 25 марта 1522 р. В тім актї читаемо такі вислови: „воеводства троцького, згідно з розпорядженем земського привилею великого князївства, котрий признали і виставили благої памяти наш дїд Володислав, король польський, та Олександер Витовт, великий князь литовський, не повинні ми надавати жадному Русинови і схизматикови, а маемо вибирати на то воеводство та инші почести тільки когось з підданих наших римської і католицької віри“. „Ми і наші наслїдники, великі князї литовські, на всї будучі часи не повинні тих почестей та урядів давати і припоручувати жадному Русинови, без згоди старших панів рад, але повинні віддавати ті почести лиш Литовцям католицької і римської віри“ [2]). Акт отсей маемо лиш в копіях: в витягу, уміщенім „Acte Torniciana, т. VI, ст. 43--44, № XXXVII та в великім земськім привилею Жиґимонта Августа, виданім 3 падолиста 1551 р. у Вильнї. Але в обох актах читаемо в другім вислові: „non debebimus atque debebunt ejusmodi dignitates atque officia cuicunque Ruteno dare aut conferre“. Але ми маемо в першому вислові підчеркнене, що документ мае на думцї лиш Русинів православних. Колиб дійсно ми з огляду на сей перший вислів з акту з 25 марта 1522 р. та з огляду на акт з 18 жовтня 1529 р. признали, що отсей другий вислів треба толкувати тільки недокладною стилїзацією акту, то ми б могли в заяві акту з 7 грудня 1506 р. бачити думку пособляти церковній унії через заяву уніятам спромогу одержувати уряди та почести, до котрих по 11 параґрафу городельського привилею мали право тільки католики.

XXII.

Дальші роки плили для православної церкви зовсїм супокійно. Собор виленський з 1509 р. не зоставив нам ніякого рішеня, котре б можна вводити хоч у далеку звязь з унїею. І з боку правительства литовського не можемо помітити жадного кроку в користь унії. 1511 р. потвердив король Жиґимонт всї права грецької церкви на вальному

[1]) Archiwum komisyi prawniczej, т. VII, ст. 280, 281.

[2]) Ibid., ст. 273, 274.

соймі в Берестю, а й колишнїй посол в Рим Іван Сопіга підписав ся на отсїм актї з 2 липня 1511 р. [1]). На доконечне покінчене з справою унії вказує документ предложений на сесію латеранського собору 5 цвітня 1514 р. Яном Ласким, архиепископом ґнезненським, та послом короля Жиґимонта І до папи Льва Х, тим самим чоловіком, що 1504 р. видав потвержене грамоти кор. Володислава III. По заголовку — се опис народів руських та їх ересей. Автор подає насамперед опис народів руських. Вперед описує Москву — згадує коротко про границї великого князївства Московського, про його силу военну, про торговлю з Сходом. Далї йде мова про Волохів, про їх князївство та його границї. Далї говорить ся про „червоних Русинів“ (Rutheni rubri). Вони мали колись власних королїв та своїх великих князїв, тепер з них вірні піддані короля, вони входять в склад польського королївства та великого князївства Литовського. Королї польські фундували у них одну митрополїю і 7 катедр епископських і багато церков парохіальних латинських. Але далеко більше руських церков. Далї є мова про Татар; автор числить тринадцять ханїв татарських. По тім переходить автор до опису руських ересей. Ті всї народи руські говорять, що вони віри грецької, але нижче позбирані блуди їх вірні. Тут автор дослівно виписує 40 руських ересей з другої глави Елюцідарія Сакрана, навіть у тім самім порядку, в котрім їх подає Елюцідарій. Автор подає їх на підставі першого виданя Елюцідарія, а не на підставі його другого виданя з 1507 р. — про се можна наглядно переконати ся, порівнуючи 31 руську ересь, подану нашим памятником з 31 ересею в обох виданях Сакранового твору: першим без дати та другим з 1507 р. [2]) Меморіал Яна Леского констатує отже за Сакраном: насамперед перечуть Русинам тому, що св. Петро був правдивим папою і правдивим старшиною римського престола, вони кажуть, що він не одержав цїлковитої власти від Христа, то говорять і про кождого папу римського його наслїдника — кажуть, що він рівний иншому епископови. Вони хулять всї тайни церкви римської, а особливо тайну св. евхаристії, бо

[1]) Акты Западной Россіи, т. II, № 65, ст. 81—82.

[2]) A. Turgeniew. Historica Russiae monumenta, т. I, № CXXIII, ст. 123—127.

вона не відбуваєть ся по форми їх обряду. Вони говорять, що нема чистилища, а тільки два прибутки для души— небо і пекло. Вони кажуть, що Святий Дух не йде від особи Сина, а лиш від особи Вітця, отже є два початки і два подуви, що вже достаточно виявило ся на соборі фльорентийськім. В тім фактї, що голова польської церкви в своїм меморалї, предложенім вселенському соборови, сконстатував, за Сакраном, що Русини рішучо православні, можна бачити доконечний занепад всїх змагань до унїї руської церкви з Римом.

XXIII.

Як ми бачили, від смерти митрополїта Йосифа можемо прослїдити долю змагань до унїї лиш фраґментарно, але все таки факт, що вони з його смертю не урвали ся зовсїм, вказує, що були фактори, котрі далї їх вели, отже що вони їх були б повели і без Йосифа. Отсими факторами не могли бути члени латинської церковної єрархії у Польщі і Литві. Ян з Коморова каже в своїй хроницї бернардинського ордена, що епископи одержали через бреве папи Олександра VI повновласть приймати православних на лоно і в послух католицької церкви, але вони отих бреве не вводить в дїло, — по думцї Яна тому, що вони не бачать з того грошевого хісна, а мусїли б покинути призвичаєне до роскішного житя тай притягати тих, що блукають ся не лиш словами проповіди, але приміром доброго житя [1]). Слова ті з першої редакції хронїки з лїт 1503—1506 перейшли без нїякої переміни в другу редакцію хронїки, котру скінчив аж 1535 р.

Фактором отим було литовсько-польське правительство. Акти, як конфірмація з 1504 р. або привилей з 1506 р. — се правительственні акти.

Які наслїдки лишили по собі ті змагання до унїї руської церкви з Римом? Одиноким наслїдком, що по них тревало оставав ся, були згадані папські бреве, що наказували приймати Русинів в послух римської церкви без нового хрещеня — і через те на будучність улекшували справу переговорів про унїю. Традиції по отсих змаганнях у нас не лишило ся нїякої. Митрополита Йосифа вписали в списи

[1]) Monumenta Poloniae historica, т. V, ст. 265.

православних митрополитів, як от в памятнику лаври Супрасльської або в владичнім туровопинськім Служебнику, та в памятнику київського печерського монастиря, в „роді" князя Константина Острожського [1]), і т. и. А Іпатій Потій в свому листї до Острожського з 3 червня 1598 р. писав що „благодатію Бога Вседержителя, без котрого волї нїчого для чоловіка неможливе, настала унія між церквою грецькою і римською в державі його королївської милости, пана нашого милостивого, котра по так довгім часї проклятої схизми мало не півтораста лїт, через недбальство старшини церковної, лежала відлогом по соборі фльорентийськім, а тепер за наших часів її відновили, постановили і утвердили" [2]). Але і в Римі не осталось нїякої традиції: 23 грудня 1595 року казав в Римі папський секретарь Сильвій Антонін, що руські епископи вернулись до римської церкви по 150 лїтах [3]). А папа Климентій VIII 23 грудня 1595 р. заявляє також, що руські епископи рішили вернути ся до римської церкви та римського папи по довгім часї, майже по 150-ти лїтах і більше, потім як їх приняв та погодив з церквою благої памяти папа Евгенїй IV на соборі фльорентийськім" [4]).

Про унїю Йосифа не памятав нїхто.

[1]) Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца, т. VI, ст. 79.

[2]) Акты Западной Россіи, т. I, № 224, ст. 281.

[3]) Theiner. Vetera monumenta Poloniae, т. III, № CLXXXV. ст. 247.

[4]) Ibid, ст. 241.

Панеґірик
„Вѣзерѹнкъ цнотъ превел. о. Є. Плетенецкого“
року 1618.

Подав **В. Перетц.**

Обороняючи святощі православних, що їх зібрано в Київо-Печерській Лаврі, Афанасій Кальнофойський в книзї „Τερατούργημα lubo Cuda“... р. 1638 серед інших цїкавих подробиць давнього Київа зберіг низку надгробків над домовинами дїячів стародавньої України. Між тих надгробків знаходимо такий, присвячений архимандритови Лаври, Єлисеєви Плетенецькому (стор. 45—46, № XXVI): „Swiętey Duszy swietobliwego | staruszka | ELISEIA PLETENIECKIEGO | Archimandrita Pieczarskiego | Pamięc; | Ten odpoczywa zmarszy zewnątrz Cerkwie w Kapelli | tey, ktorą żyiąc za trunnę zmurował sobie. | Roku P. 1624. Octob. 19 d. godziny 19“.

„TU POLOZONY WIELKI, NIE POMPEIVS, | BO NIE SIGIEYSKIE BREGI | WIELKI | TU POLOZONY | JELISEY PLETENIECKI. | Archimandryta Pieczarski | ktory cerkiew tego Monastyra od ruin ciężkich uleczywszy, w majetnosciach zastarzałe odmłodziwszy: | gdzie nie były nowe postawiwszy | Apparatami przystoynemi opa|trzywszy, praesbyterow osadziwszy, | Electa po sobie zostawiwszy: | Ociec zakonnikom | Miły Pan y Pasterz dobry | sługom y poddanym | Z pokoiu doczesnego w wieczne postąpił mieszkania“ [1]).

---

[1]) М. Максимович в статї—„О надгробіяхъ въ Печерскомъ монастырѣ“ подає з „Тературґіми“ надгробок Ел. Плетенецького в такому видї: „Святой души благочестиваго старца, Елисея Плетенецкаго, архимандрита Печерскаго, память: по кончинѣ своей опочи внутрь церкви въ придѣлѣ, его же при жизни своей для гроба себѣ устрои. Року 1624, окт. 29-го д., часа 19“. Твори, т. II. К. 1877, ст. 236.

Архимандритъ Елисей Плетенецкій умеръ 1624 года

Той, хто заслужив на сей бучний надгробок, був не дрібною постатю в культурному життї стародавньої України, і не дурно вчені вважають його за безпосереднього предтечу відновителя просвіти — Петра Могили. Ще за життя Елисея Плетенецького вийшов в світ присвячений йому панеґірик: „Вѣзерункъ цнотъ“ р. 1618“, що видаємо його нижче; по смерти його було сказано і потім надруковано — „Казанье на честномъ погребѣ блаженного мужа и превелебного отца кѵръ Елисея въ іеромонасѣхъ Евѳимія Плетенецкого, архимандрита мон. Печерского Кіевского, преставленного въ року въ 1624 въ октобру дня 29 (sic!) презъ іеромонаха Захарію Копистенского, тогды нареченого, а теперъ милостію Божіею Архимандрита тогоже монастыря Печерского Кіевского, творенное и проповѣданное“ (Киïв, р. 1625). Рік по тому той само наступник Е. Плетенецького сказав „Омилію“ на роковини небіжчика архимандрита; „Омилія“ ся тепер друкуєть ся і незабаром вийде в світ в томі 8-му ч. І-ої „Архива Ю. З. Россіи“ під ред. проф. С. Голубєва.

Зазначені три стародруковані брошурі — перші джерела до характеризування Елисея Плетенецького і його діяльности. Не всї вони одноï ваги. Найменше значінне має „Омилія“ Копистенського, де головною частиною є розправа про потребу поминати небіжчиків і про вагу третин, девятин, сороковин і роковин. Се більше зразок великої вчености автора, знавця теорій казань і грецької мови, нїж матеріал для житепису згаданого діяча. Настільки ж скупе і „Казанье“ того самого автора,—тут самий дрібязок. Далеко більше певних даних має „Вѣзерункъ“, що нижче подаємо до уваги читачеви. На підставі отсих даних і інших, що зібрали головним чином С. Голубєв [1]), К. Харлампович [2]), М. Грушевський [3]), життє і діяльність Ел. Плетенецького так можно коротко нарисувати.

Елисей Михайлович Плетенецький був з роду шляхтич; про се свідчить його герб, описаний в панеґірику. Рід його

1) С. Голубевъ,—„Петръ Могила“, т. I; „Исторія Кіевской Духовной Академіи“, т. I.

2) К. Харламповичъ,—„Западнорусскія православныя школы XVI и нач. XVII в.“ Казань, 1898 р.

3) М. Грушевський,—„Істор. України-Руси“, т. VII, 401 і т. д.

з Плетенич, поблизу Золочева. Православный з роду, він, маючи вже за 40 років, року 1595 став за архимандрита в Пинському Лещинському монастирі, а в сентябрі року 1599 Київо-Печерська братія обрала його собі за архимандрита. Тут Ел. Плетенецький показує велику енергію. Він стає на чолі культурного руху другого десятиліття XVII віку: купує стрятинську друкарню, перевозить її до Київа і починає новий період Київського культурного життя; закладає папірню, ливарню й ритовню, друкує книжки й листи. Разом з тим дбає, щоб утворити казнодійство, притягаючи до Лаври і до лаврської школи тогочасні літературні й наукови сили, стаючи, як справді каже „Омилія",—„ученыхъ людей прибѣжищемъ, науки любячихъ промоторомъ и школъ на разныхъ мѣстцахъ зычливымъ фундаторомъ" (стор. 48).

Не спиняючись більше на отсих сторонах діяльности Єл. Плетенецького, ми подамо ще кілька витягів з „Тературґіми" Кальнофойського, з яких ще й досї не скористували біоґрафи Плетенецького, що шукали грубих контурів і обминали ті сутїни, які проте теж характерні і для дїяча і для його оточення. Маю на оцї ті деталї, що їх можна витягти з опису чуд, де брав посередну участь і цїкавий нам Єл. Плетенецький. Кальнофойський перелїчує і описує чуда, що стались за архимандритства Плетенецького; в одніх — тільки споминаєть ся про його, в других — він виступає як дїяч. „Тературґіма" вийшла в світ року 1638, себ-то всього 14 років по смерти Плетенецького і посвідчення Кальнофойського можна вважати начеб за сучасні.

Зазначивши (ст. 65, другий § 1-го трактату) в лїчбі „чудлих архимандритов Печерского монастыря" і Ел. Плетенецького, автор в чудї VII-му (1603 року) згадує про його як про свідка. Було ж воно так: оден нїмець — хірурґ, Cinna Hanus, на дорозї з військом до Москви, зайшов до Лаври, одірвав ногу св. Антонію і, прийшовши на стацію, поклав ногу на полицю. Вночі господарка прокинулась, наче від пожежи: се світилась дивним огнем нога святого, і ясність її була подібна до блискавки. І трейчі показувалось се сяйво. Втрачену ногу святого віднайдено, „церулик" каїть ся, господар, Богдан Скачко, чинить шану мощам і вертає їх синклїтови духовних, з Елисеем Плетенецьким на чолї.

В чудї IX, що стало ся року 1616 (ст. 121—123), оповідаеть ся, як оден Іван зо Шклову прийшов до Лаври на прощу; його випадково замкнули у церкві; він простяг руку, щоб украсти коштовний образ Богородицї, але сама Богородиця одкинула його до амбони. Упертий злодїй, покинувши „zły obraz“, йде в оферторіум, бере срібні чарки і йде далї, щоб грабувати, в великий вівтар; але йому заступае дорогу „szedziwy y świętobliwie poważny staruszek ieden y rzecze: „A ktoż cię takowym panamarem, o człowiecze, postanowił“—що в рабуваннї кохаеть ся? Розпинаеть ся брязк ланцюгів в вівтарі арх. Михаїла і злодїй падае мертво. Вранцї сторожа знаходить його коло порогу, підводить, обшукуюе, знаходить за пазухою срібло і веде до архимандрити—Елисея Плетенецького. На допитї злодїй каже, що його лихий попутав. Архимандрита наказуе його закувати і спровадити на публїчну роботу у Васильківський монастир. Але злодїй збив кандали і, не відбувши наложеної покути, похопивсь додому, де швидко й помер. Розповідок характеризуе стосунки, але, звичайно, все оповіданне повинно брати cum grano salis.

В чудї XII, що сталось року 1617-го (ст. 129—130), теж згадуеть ся про Елисея Плетенецького. Оден аріанин, на призвіще Василь, прийшов до ієродіакона Лїверія Пятницького, прохаючи одімкнути труну св. Юліани, княжни Гольшанської, щоб поклонитись її нетлїнним мощам. Наслїдуючи православних, він поцїлував мощі, і влучивши хвилину, коли ієродіакон одвернув ся, стяг персня з пальця в святої та й подав ся собі; але вийшовши за двері, впав і тут без сповіди віддав свою грішную душу. Тодї прийшов з братією Елисей Плетенецький; бажаючи довідатись, з чого стала ся така нагла смерть, казав потрусити небіжчика, чи не взяв він часом чого з мощей. Оглянули і знайшли в кишенї персня—„za czym spytа Ociec Wielebny Paraecclesiarcha: „z ktorego by Obrazu był ten złupiony“; ten policzy, wszystkie naydzie y iakoby tkniony otworzy trunienkę swiętey Xiężny na ktorey ręce prawey swieżo zdięty obaczył kosztowny pierścień y powie Wielebnieyszemu Oycu Archimandrytowi: „Komu by z Błogosławionych zdarciem tego pierścionka zmarły ten człowiek uczynił gwałt?“ Gdy ta się dzieie tragoedia, przybył Bartłomiej Skorodeński, ktory o imeniu iego, conditiey i sekcie plugawej powiedział. Swiadom iey zaś był nocując u niego, gdy do Kiiowa

pielgrzymował. Pasterz dobry (Елисей Плет.) wziąwszy pierścionek na Ikonie Naśw. Panny między wielą kleynotow przypina, Swiętokraycę za monastyrem zagrześć przykazuie, mowiąc: „Weycież, iak wielóśc obrazy iako iakowość ukazuie".

В оповіданні про XV чудо (ст. 138 — 140) Елисей Плетенецький бере вже більш активну участь. Автор, в дусї свого часу, так малює обстанову чуда:

„Powiał Aquilo z gor Hyperboreyskich y zimney poddany Dniepr Kiiowski Cynosurze zkliiwszy, konnemu mostem postał, skrzepił, poburkował, powarzył drzewa, postrzygł listową ich ozdobę, starosiwym ie przyodział grzonem, powietrze scisnął, domowe poskwarzył ptastwo, podrożnym pilny dech odiął, innych z ludzi pomroził, innych do ciepłego przypiął komina". В сей час вся печерська братія, лякаючись холоду, що був тодї в великій церкві, зібралась в церкві Петра і Павла і в суміжній трапезнї, де завжди топлять і тому там тепло. Але під час служби разом і в великій церкві засвітились самі свічки, закадив ладан, заспівали янголї... Про сї події в великій церкві сповістили арх. Елисея Плетенецького. Він скочив хутко, як олень, щоб почути небесних (gornych) музикантів, і застав церковні двері замкнені і за ними почув спів, що вже стихав. Він покликав параекхлесіарха, той одімкнув двери, і архимандрита побачив, що свічки горіли, засвічені небесним огнем, і церкву наповнено небесними пахощами. Елисей Плетенецький, зрозумивши чудо, впав на лице свое, покропив підлогу потьоками слїз і сказав братії, що зібралась: „Отцї і братія, ми согрішили перед небом, що вийшли для морозу з сеї церкви... Молимо в Тебе, Господи, пробач, дай відпуст, дай нам його. Ми согрішили, посковзнулись..." і т. д. По довгій молитві архимандрита поцїлував образ Спасителя, Богородиції, щоб ствердити обітницю, що відтепер, як і перед тим, служба Божа буде правитись в великій церкві [1]).

Ще одне чудо (XIX-е, ст. 149 — 151) сталось за архимандрити Елисея Плетенецького,— року 1621, в великий піст. Але тут архимандрита не бере жадної участи.

---

[1]) Див. се чудо і в Ґалятовського,—„Небо Новоє", 1665, Львів, к. 120, чудо 35; дїялось чудо року 1618.

II.

Текст „Вѣзерунка“ подаемо докладно, але лишаючи надрядкові знаки через те, що вони не мають для нас значіння і не всюди додержані в оригіналї.

К. 1. ВѢЗЕРУНКЪ ЦНОТЪ

превелебного в' Бзѣ

Его милости, Гдна Ѡца

ЕЛИСЕЯ ПЛЕТЕНЕЦКОГО,

Архімандрита Кіевского

Монастыря Печарского. и проч:

Матѳей глава е, зачало аі.

Яко да просвѣтится Свѣтъ вашъ предъ члвки, яко да видятъ ваша добрая дѣла, и прославятъ Оца вашего иже на нбсехъ.

Друковано

в Стой Великой Лаврѣ Кіевопечарской.

Року ҂ахиі.

К. 2 відв. На клейнот ихъ М. Панѡвъ

Плетенецкихъ.

На крстѣ наш Бгъ в тѣлѣ всѣм збавенье справилъ.
И през него оупадок нашъ в' рай направилъ.
Ты иже тежъ пышного шатана поразилъ,
Кгды му тое оружье в' срдце его вразилъ.
Того и на звитязство подалъ Кѡнстантину,
През котрого до вѣры взбужон былъ причину.
Тымъ и вшелкихъ ересей муры оупадаютъ
А сыны Православныхъ сличне проквитают.
До котрого и Мцъ з' звѣздою посполу
Приданый ест: свѣтячїй земному падолу.

Тот клейнотъ невысловный дан е за гербъ дому
Плетенецких: котрыи впрод нѣкгды нѣкому
В вѣрѣ, цнотѣ и мензствѣ, житю стобливом,
Мѣстца нѣкгды не дали, речю и тежъ дѣлом.
То и бронь была и есть, кртомъ звитяжати,
И прикладнымъ житемъ свым ꙗк слнце сіати.
Нехай прето слава ихъ дотоль не вступуетъ,
Поколь мць з' звѣздами вѣкг свои ѿправует.

К. 2. На урожене.

Певными суть свѣдками нбсныи знаки
Сличныи мцъ з' звѣздою, з ними крест чкоракі:
Урожена твоего, ѿче, цнѡ великихъ,
Жес вышол з фамиліи продкѡв знаменитых.
Котрым ѡ не дармо тотъ Клейнот даровано,
Кгдыж ихъ вѣры и цноты завше дознавано.
Тотъ значит побожность, и статечность в вѣре
Против Бга и Пану и до ближнихъ щире.
Ты побожный продкѡв свых, потомок побожный
Наслѣдовца зосталесь: и дѣдич осторожны
Цнѡтъ и знаменитых: ѡ котрых врмит слава
И врмѣти потол будет, покол аже Нава
Звыт быстропрудный вѣкъ свой будет справовати
По мору неѡвешлом: она будетъ трвати.
Бо памятка побожныхъ нѣкгды не оустаетъ,
Ꙗсне в том Пророк Бжїй свѣдоцство выдает. ‖

К. 2 відв. Статечность к вѣрѣ.

Ѡт корена доброго, овоцъ особливый,
Былъ родител побожный, сын есть свꙗтобливый.
Кгдыж сꙗ жаных не хочешъ вѣтром оуносити,
И вѣры правдивои нѣкгды ѿступити

Нѣзат маешъ намѡвы, не дбаешъ подаркѡв,
Легце кажишъ безбожных глȣпых их посварков.
Стоиш праве як фѣляръ моцне вгрȣнтованы,
Вѣтром жадным противным намнѣ не захвѧны.
Збȣдовал тѧ вовѣмъ архїтектонъ собѣ,
Претож вѣтеръ противны не зашкодит тобѣ.
Маешъ майстра доброго кȣ подпорѣ домȣ
Небоишсѧ злых звѣрѡв, выходѧчих зломȣ
(моблю смокѡв пекелных), а рачей іаскинѣ,
Ѿкол ѡни вцѣлилисѧ, и матка их гордынѣ.
А чемȣжъ сѧ не боишъ; бо естъ фȣндованый
На камени, не пѣскȣ: ѿ Бга презрѧный. ||

К. 3. Праца и Старанье ѡ Релѣи Старожитно.

Подчасъ праве оутискѡв, подчас вед цр̃кѡвных
Подчасъ ей тȣрбацїи, и векчасȣ пѡлныхъ
Тебе Ѿче Бгъ преизрѣлъ опекȣномъ быти
Тобѣ цр̃ковъ порȣчил ѿ злых боронити.
Іакожъ видимъ на ѡко хентное старанье,
Видим коштȣ, здоровѧ, збыт нешанованье
Не в часъ собѣ за роскошъ покладаешъ быти,
Жебы Православїа моглесь боронити.
Не гладишсѧ на вѣкъ свой шедивости полны,
Не боронишсѧ працы нѣкгды быти волный.
Іако вѣрный слȣжебникъ оу Пана своего,
В день и в ночи встѧвичне чȣючїй до него.
Который тѧ Пастыремъ до своего стада
Обралъ быти: жаднаѧ вовѣм завада
В пасткѣ сѧ не находитъ сторожи твоей:
За що дастъ ти Коронȣ Бъ хвалы своей. ||

К. 3 відв. Фȣндованє Монастырей и Црквей.

Що тежъ ѡ побожности треба прекладати
Слȣхи слȣшне оукрывши, ѡ чом волю дати.
Абы ꙗвне ѡныи тое огладали
И збожности дѣлъ твоих свѣдоцство выдали.
Свѣдчит Панѧн Монастыр, през тебе зрѧженый
В Монастырȣ Печарском: пањне спорѧженый
Свѣдчит не мнѣй и Городъ Кіевского Мѣста,
Сличне з коштом в бȣдынкȣ црковного мѣстца.
Не мнѣй свѣдчит Радомышль, з ним Городок сполне,
Ѩкъ домы в них Бжіи збȣдовалес гойне,
И всюды где но колвекъ естесь преложонымъ,
Црковъ, шпитал, оубогій, не есть ѡбнажоным.
То бо вѣмъ твоѧ роскошъ, то твое старанє,
Абы црквы, оубогимъ, было выхованє.
За що бысь з хртом длѧ нас оубогим, спочивал,
Котрый любѧчим его нбо наготовалъ. ||

К. 4. Преложенство.

Здалосѧ ми тежъ еще ѡ томъ припомнѣти,
На ꙗкомъ Бгъ зезволилъ преложоным мѣти
Мѣсцȣ: тебе ѡ Ѿче, цнот высоколетныхъ,
Которого ѡблоки пречъ минают лестных.
А на ꙗком же; свѣдчитъ онъ патерик славный
За ѡных стых мȣжевъ, в хртіанстве давный
Котрыхъ тѣла стыи за скарбъ повѣрено
Не змѣроный ѡ Ѿче: и в опекȣть дано.
За котрых цных житиемъ есть тежъ збȣдованый
Цный Монастыр Печарскій: дивне фȣндованый
А за твоимъ оусилным старанємъ зрѧженый

И вѡ хеⷩдоⷥствѣ Цр҃кве сличне оздобленый.
Котрая естъ презъ волю Бозскȣю зражена,
Гисторїа певная ѡ томъ ѡсвѣдчена.
Ѡноись оумиловалъ сличнȣю оздобȣ
За що возмешъ ѿ Бг҃а в' Нб҃ѣ нагородȣ. ‖

К. 4 відв. Фȣдоваⷩе Дрȣкарнѣ.

И тоѥи тежъ цноты молчать не годитсѧ,
Хтобы противъ того быⷧ, глȣпыⷨ подобиⷮсѧ,
Котѡрыѥ бы намнѣй ѡ тое не дбаютъ,
Же мȣдрые поⷯлавȣ славȣ ихъ вкидаютъ.
Ты ꙗкъ велце потенжный в оучинкȣ горливоⷨ,
Ведеⷲ (ꙗко моваⷮ) реи в дѣлѣ свѧтобливоⷨ
Бось повскресилъ Дрȣкарню припалȣю пыломъ
Балабана, цнѡтъ веⷧки҃, речю и тежъ дѣлоⷨ.
Ѡнъ за благословенствоⷨ Ѻ҃ца намъ ст҃ого,
Ȣдалъсѧ до ремесла (могȣ речи) цного.
Ты зась ꙗко милостниⷦ Цр҃кви збытъ ревнивы҃,
Хотѣлъ и допѧлесь то, ꙗко не лѣнивый.
По зестю его з свѣта, Дрȣкарню вскресити,
И преⷥ выдаванье Книгъ Цр҃ковъ оукрасити,
Кгдыжъ сѧ Цр҃ковъ Бж҃аа преⷥ ню помножаетъ:
И в Дѡгматеⷯ ѿцеⷡскиⷯ сличне проквитаѥⷮ.
Нехай же ти стокротне Бг҃ъ то нагородитъ:
А щастье противноѥ неⷯ нѣвчомъ не шкодиⷮ. ‖

К. 5. Промова.

Збытней своей смѣлости велцесѧ дивȣю,
Жесѧ речей великихъ простакъ подеймȣю:
Цноты твои, ѡ Ѻ҃че, всемȣ свѣтȣ ꙗвны,

А в кгмѣне Православныⷯ велице похвалны.
Границею обвести в'аркꙋшꙋ папѣрꙋ,
Котрыⷨ до выличеⷩѧ нѣхтъ не найдеⷮ мѣрꙋ.
А власне подобенство в той мѣрѣ найдꙋю,
И собѣ то за властноⷢ҇ слꙋшне приписꙋю.
Ꙗко бы хто в долъ море выѧтися важилъ,
Того нѣкгды не допнеⷮ, бы ꙗкиⷯ штꙋⷦ зажиⷧ.
Овшемъ еще прислова не оуйдетъ за тое,
Бо розꙋмомъ чловечимъ не понѧто тое.
Ꙗ тежъ праве наⷣ силꙋ, и мѣлкость довтѣпꙋ
Котрый певне не вмѣлъ быⷨ здолати и цѣпꙋ
Цнѡты твои ѡ Ѿче важилъ ѡписати,
Чогоⷠ и самъ Цицеро не моглъ доказати. ‖
К. 5 відв. Але що за причина смѣлости моеи.
Безпечности двери до ѡсобы твоеи
Ѡтворила мнѣ: тая, ѡ запевне тая,
Свѣдчитъ Твоѧ персона в'шедивости цнаа:
Же нѣкиⷨ не погордишъ, всѣхъ в ласце ховаешъ
С каждыⷨ пѥⷩкне раⷣ живеⷲ и теⷤ в любви маѥⷲ
То мѧ на то оувело, то мѧ побꙋдило,
То само и огонь тотъ въ мнѣ роⷥжарило.
Абымъ теⷤ ꙗ с чимъ колвеⷦ ставиⷧсѧ преⷣ тебе,
Хочъ же праве наⷣ слꙋшноⷮ҇, вѣмъ то до себе.
Лечъ золота не мѣвши, теⷤ не потребꙋешъ,
Ѡвшемъ его потребныⷨ обфите дарꙋешъ.
Ставитимъсѧ оумыслилъ преⷣ Персонꙋ цнꙋю
Твою ѡ Ѿче, и працꙋ тꙋю то малꙋю,
Ꙗкъ першїй мой Колосокъ не роⷣного жнива,
Котрого в' невмѣѥтность ѡбфита ѥⷭ҇ нива. ‖
К. 6. За коладꙋть Ѿдати Милостивый Пане,

Хочъ же то єⷭ҇ и назбыⷮ, вѣⷨ, оу тебе тане,
Лечъ якъ оный Монарха, котрый воды троха
Не гордѣвши, раⷣ приняⷧ, хочай была плоха
За даръ емȣ приняти, вчинилъ то хентливе
Кгдыⷤ оубогїй поⷣданый чиниⷧ то зычливе.
И ты прошȣ оусилне, бȣдь мȣ к тоⷨ подобный
Приняти рачъ тоⷮ дарȣⷩкъ, хоⷱ же не єⷭ҇ гоⷣный
Ѡсобы твоєи: лечъ самая сердечность
Принята нехъ бȣдетъ, а прощена беⷥпечноⷭ҇.

В: М: моеⷢ М: Пана и добродѣя

поколныи и наинизшїи слȣга

Алеѯандръ Митȣра. ||

К. 6 відв. Колада.

Каждый вѣрный сего дня дȣхомъ веселися:
А напристьє Хви пилне готовися.
Онъ к' наⷨ з' Нб҃а на землю поⷥволиⷧ зстȣпити:
Бы ѿ владзы шатана моглъ ѡсвободити
Людъ: твореⷩє рȣкъ свои҃, и такъ ся понижиⷧ
Же ся до наⷭ неⷩдзникѡⷡ ведлȣ҇ тѣла зближиⷧ
Якожъ его витати, о то ся старaймо,
Якъ може быⷮ напеⷩвнѣ҃ к тое потрафляⷨмо.
Даки чинѣмъ всѣ сполне за то навѣжеⷩє,
Же преⷥ пристье на землю справиⷧ наⷨ збавеⷩє.
Абы тежъ день тотъ ст҃ый свого Нарожена
В весеⷧю далъ ѿправиⷮ, прѡсѣмъ оузычена.

III.

Українське панеґіричне письменство XVII століття далеко ще не можна мати за досліджене літературно. В значній мірі воно лишаєть ся цілком невідомим, бо історики, що студіювали його, звертали всю свою увагу на історичний бік тих памяток, а видаючи їх, часто навіть і не дбали, щоб заховати непорушно їх зверхність, їх мову, не кажучи вже про правопис. Лічба панеґіриків в українській літературі досить значна: назвемо „Вѣзерункъ Цнотъ“ р. 1618, що видаємо, „Вѣршѣ на погреб Сагайдачного“ р. 1622, „Имнологію“ р. 1630, „Евхаристиріонъ“ р. 1632, „Евфонію“ р. 1633, „Анатему“ р. 1641, „Еводію“ р. 1642, „Столпъ цнотъ“ р. 1658, а проте питанне про ґенезу, літературні відносини українського віршового панеґірику, як одмінного модного в XVII столітті літературного жанру, може вважатись поки ледве зазначеним в історії української літератури, не вважаючи на праці проф. Голубева, проф. Студинського, видання Петербурзської Археоґрафічної комісії. Коли ми придивимось до широко розрослої панеґіричної літератури на Україні XVI—XVII віків, то побачимо, що слідом за польськими та латинськими зразками українські письменники почали писати вірші на герби ріжних меценатів, що давали засоби на виданне їх праць, а пізнійше — ріжним значним діячам, шануючи їх заслуги, за життя (Петру Могилї), чи по смерти (П. Сагайдачному і інш.). В одних випадках, залежно від заміру і більшої чи меншої ерудиції автора,— панеґірик відзначав ся більшою змістовістю, в других — меншою, проте загальний літературний вигляд сього жанру може вже в початку XVII віку вважатись за усталений. Взагалї кажучи, рівняючи до польських зразків, українські панеґірики не стільки багаті на міфольоґічні ремінїсценції й реторику, вони багатші на почутте міри; проте все ж таки сучасному нам читачеви вірші сї здадуть ся занадто нудними. Щасливим винятком з того доречністю й простотою, поважністю й розмірною рясностою фактичного матеріялу, а також короткістю (всього 150 віршів) є вище виданий панеґірик Елисею Плетенецькому р. 1618, що написав його якийсь Олександер Митура. Хто був сей Митура, ще й досї дізнати ся не пощастило. М. Макарій свого часу ставив питанне,

„чи не був то оден з учителїв Київської братської школи“ [1]). Проф. Голубєв запевняє, що сей Митура „відбував (поки прибув до Київа) у Львові наставничий уряд“ [2]). К. Харлампович навіть не певний, чи вчителював Митура в Київі, і гадає, що його учительська діяльність закінчила ся ще у Львові [3]).

Хто б не був автором „Вѣзерунку цнотъ“,—се був без сумнїву для свого часу досить освічений і авторитетний настільки, що близькі до його люде і може статись — товариші по учителюванню обрали його висловити їх настрій. Разом з тим се був заступник поколїння розмірно нового: він не женеть ся за висотою славянської мови і стилю, пише „простою мовою“, причепуряючи її часто в полонізми без крайньої потреби (потенжний, напр., і т. п.). Вважаючи на рими: стᷓобливомᷓ — дѣлоᷓ $^{13}/_{14}$, в вѣре — щире $^{25}/_{26}$, пыломъ — дѣлоᷓ 106, цр҃ковны҃ —полныхъ $^{51}/_{52}$, а також по таких випадках, як от: нѣвчомъ 116, в кгмѣне 120, золота 143, колосокъ 147, нагороду 98, нагородить 115, вступаетъ 17 — зам. уступаетъ, вставичне 62—зам. уставичне, невмѣѥтность 148, частое *що* 68, 98 і інш.,— можна виснувати, що А. Митура був українцем, який не цурав ся живых прикмет рідної мови; він не нехтував до речи вжити й приповідки, з піснї взятої—„добрую славу кинула под лаву“— порівн. вірш. 102: „...мѹдрые подᷓ лавѹ славѹ ихъ вкидаютъ“.

Характеризуючи мову віршів Митури, можна порівняти її з мовою „Вѣршъ по Р. Хр.“ Памви Беринди р. 1616.

Що до правильности віршу, то панеґірик Митури показує в авторови досвідного віршовника. Звичайно, вірш йому 13-ти складовий, що де-не-де тільки проти того хибує, але хиби ті можна пояснити і усправедливити. Так, вірш 2—12-ти складовий, але він стає 13-ти складовим, коли читати не „рай“, а „раи“. Вірш 25 — 12-ти складовий, але може треба читати „побожности“. Вірш 29 теж 12-ти складовий, проте певно його можна виправити, зробивши з „котры҃“— „которыхъ“, або краще вважати за склад *р* в слови „брмиᷮ“. В віршу

---

[1]) М. Макарій,—„Исторія русск. Церкви“, т. X, 1881 р., ст.476.

[2]) С. Голубєв,—„Петръ Могила“, т. I, 1883 р., ст. 281.

[3]) К. Харлампович,—„Западнорусскія православныя школы XVI — нач. XVII в.“, 1898 р., ст. 351.

48-м 14 складив, але оден зникає, коли читати по українськи не „и“, а „й“. В віршах 65 і 56 тринадцятий склад одержимо, коли читати не „своей“, „твоей“, а „своеи“, „твоеи“ (порівн. в.в. 133—134). Вірш 140 стане 13-ти складовим, коли читати „во“ замісць „въ“. В 12-ти складовим в. 142-м повинно читати замісць „то“—„тое“ (порівн. в.в. 127—128). В віршу 146-м зайвий склад пропадає, коли читати „й“ замісць „и“.

„Коляда“, що нею кінчить ся панеґірик, цілком не з'язана з ним. Можна догадуватись, що автор прилучив її до панеґірику механічно, почасти певне вважаючи за звичайне призначенне колядки — вихваляти того, в чиїй оселї колядують. Може „коляда“ ся показує на час, коли подано сього панеґірика Єлисеєви Плетенецькому?

Українські думи і їх редакції.

Студія **Івана Єрофеєва.**

Памяти незабутнього навчителя, академіка Миколи Дашкевича († 20 янв. 1908 р.) присвячує автор.

Тільки великий поет може збагнути поезію свого часу. Поезію минулого легче збагнути.

(Гейне.)

I. Вступ. Історичні згадування про думи.

Ще декільки десятків років тому по ярмарках українських губерній разом з лїрниками можна було почути інших народвїх співцїв — кобзарів - бандуристів, що прозивають ся так по назві інструменту — банцури чи кобзи, на якому вони приґравали, співаючи речітативом особливих пісень. Пісні сї відрізнялись від інших номерів їх репертуару своїм змістом, формою і настрієм. Зміст їх переносив слухачів в добу боротьби України з Польщею, Татарами і Турками, подаючи їм історичні й побутові малюнки теї пори. В українській етноґрафії пісні сї „думами" прозивають.

Перші відомости про думи знаходимо в XVI віці в лїтопису Сарницького під роком 1506: „Per idem tempus duo Strusii fratres, adolescentes strenui et bellicosi, a Valachis appressi occubuerunt. De quibus etiam nunc elegiae, quas d u m a s Russi vocant, canuntur, voce lugubri et gestu canentium se in utramque parte matantium, id, quod canitur, exprimentes; quin et tubiis inflatis rustica turba passim modulis lamentabilibus haec eadem imitando exprimit [1]).

---

[1]) Annales, sive de origine et gestis Polonorum et Lithuanorum, 1587, III. 379.

В статї д. Брикнера [2]) знаходимо звістку про те, що року 1547 кифарист воєводи троцького Яндрух (Jędrek) одержав золотий за співанне руської (української) думи.

Польський історик XVII віку Станислав Темберський в працї своїй [3]) під р. 1564 подає зміст одної „думи“ про Байду, відносячи її до Дмитра Вишневецького.

Д. Третяк [4]) в бібліотецї кн. Чарторийських в Кракові, в рукопису під титулом: „Silva rerum z XVII wieku“ (по катальоґу бібліотеки № 377) знайшов вірш, близький до народньої пісні (по деяких рядках) і названий українською „думою“ (duma ukrainska); по думцї Третяка вірш написано в 1585—1632 роках. Тон віршу — любовно-елеґійний.

В „Bicolis Parnassus“ р. 1670-го (наукова піїтика, рукопис И. П. Б—ки, разнояз. Q. XV, № 97) на питанне: quid est poësis? дається відповідь: „...duplex est in sui prima divisione, scilicet, quod sit naturalis et sola facilitate ingenii et felicitate comparata, ut sunt nonnulli Peanes, dumy Kozackie, non artificio sed natura laborante“ [5]).

В віршу польського піїти XVI—XVII в. Іеронима Морштина: „Swiatowa roskosz“ (р. 1606) згадуєть ся про думи, як про річ козацького вжитку: „obok przerazliwe stado kozactwa... tym surmacze graię woinopamiętne dumy“ Далї Морштин каже: „kozakam też' surmacze przaźliwie grają psalmi wojenne, których tak trzezwo sluchają“ [6]). Останнї рядки наводимо, щоб поправити думку п. Житецького, [7]) нїби военні псальми — теж думи. Можна думати, навпаки, що думи в данному разї відріжняють ся, по Морштину, від военних псальм. Більш правдива на наш погляд думка Ягіча [8]), що „psalmi wojenne“ — се попсовані українські піснї, які, правда, могли в дальшім своїм розвитку наблизитись до дум.

[2]) „Pamiętnik literacki, czasopismo kwartalne poświęcone historyi i krytyce literatury polskiej“, Брикнер: „Z dziejów dawnego teatru polskiego“, Lwów, 1902, ст. 554.

[3]) Chronologia Synoptica Palmitis Coributei.

[4]) Ateneum, 1899, II, ст. 317—327 і „Кіевск. Стар.“ 1899, IV,—Докум., изв. и зам., ст. 123—125.

[5]) В. Н. Перетц, — „Изслѣдованія и матеріалы“, I, 45.

[6]) П. Житецький,—„Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“, Київ, 1893, ст. 129.

[7]) Ibid.

[8]) „Слав. Ежегодникъ“, 1877, ст. 231.

Польський фільософ Petrycy [9]) відносить думи (Подільські) до жіночих жалібних пісень: „Insze jest śpiewanie pieszczone, jako są lamenty, dumy; insze śpiewanie męzke jak na wojnie. Dawali im Graecy pewne przezwiska od powiatow Doryka, Frygica, jak u nas Ruskie lamenty, Podolskie dumy".

Польський поет XVI в. Czachrowski [10]) так звертається до своеї музи:

„Powiedź wdzięczna kobzo moja,
Umie li co duma twoja?"

П. Житецький [11]) наводить вірш (з книжки, надрукованої в Брюселї в рр. 1627—1630): „De militia equestri, antiquâ et novâ a P. Hermanno Hugone"; вірш сей було написано на порожніх сторінках зазначеної книжки латинськими буквами. Титул її: „Duma kozackaja o wojni z kozakamy nad rikoiu Styru na te nute: „oy postył bym ia sim ponedilkow osmuja nediłenky", w roku 1651".

Наводимо се свідоцтво, як вказівку сучасника на існування в козацькім оточенні слова „дума", може як раз як особливої пісні історичного змісту. До того ж Linde [12]), поясняючи значіннє слова „дума", показуе, що у давніх польських письменників XVI—XVII віку думи мали назву лицарських елеґій (elegia rycerska, niby zamyślona pieśń).

Польський письменник Rakowski, сучасник Сигизмунда III, назвав свою пісню про татарські розрухи в землї польській, з покликом до помсти, думою [13]).

Костомаров повідомляе, що коли син Богдана Хмельницького, Тимофей, одружив ся з дочкою молдавського господаря, то теща, щоб догодити йому, справила весїлле по вкраїнські, а молода роспустила ввечері коси і наказала співати їй козацьких дум [14]).

Наведемо ще вказівку п. Житецького в його працї про народні українські думи [15]) на існування у Величка терміну „дума", щоб визначити вірші „пісенного складу, призначені для співання: Іосиф Шумлянський, епископ львівський, що

[9]) Petrycy, — Ruskie lamenty, Podolskie dumy, ст. 204.
[10]) Слав. Ежегодникъ. 1877, ст. 107.
[11]) Мысли..., ст. 125 і далї.
[12]) Słównik języka polskiego, 1807, I, 559, „Duma".
[13]) Житецький, Мысли..., ст. 125, і далї.
[14]) Ibid., [15]) Ibid., ст. 130.

був при Янї Собіськім під час його виправи на Турків під Відень „на досаду гетману Самойловичу зложили собою думу альбо пѣснь такую".

Наведені нами звістки XVI—XVII віків свідчать, як можна бачити, про безсумнївне існуване терміну „дума" в той час.

На жаль, ми не мали змоги скористати з піїтик XVI — XVII віків, де, певне, подибують ся згадування про думи.

В XIX в. починають ся вже збирання, видання і досліди дум, а разом з тим ставить ся питанне про те, що таке дума, які відміни її від інших родів української людової поезії.

II.

Визначення „дум" російськими, українськими і польськими етнографами в XIX—XX віках.

Перший запис українських дум належить Ломиковському, титул його такий: „Малорусскія думы и пѣсни, записанныя въ 1805 г. Ломиковскимъ изъ устъ народнаго пѣвца Ивана, лучшаго рапсодисты, котораго онъ засталъ въ началѣ XIX в." Не дивлючись на те, що в записови сьому не одні тільки думи, відокремлення дум від пісень у Ломиковського нема. Очевидячки він не мав певних даних, щоб по їх відокремити думу від пісні.

Нема розграничення дум від пісень і у А. Котляревського, в його рукописови 1819 року: „Повѣсти малороссійскія числомъ 16. Списаны изъ устъ слѣпца Ивана, лучшаго рапсодія, засталъ я котораго въ Малороссіи въ началѣ XIX вѣка" [16]). В записови сьому, крім всяких пісень, знаходять ся й думи; проте в титулї стоїть тільки „повѣсти".

Перше друковане видане дум князя Цертелева має титул: „Опытъ собранія старинныхъ малороссійськихъ пѣсней". В передмові автор називає думи „поемами".

Року 1827 вийшов збірник Максимовича [17]). Визначене терміну „дума" до сього збірника в його окремій статті

[16]) Варіанти А. А. Котляревського — одна з копій запису Ломиковського, як думає Драгоманов („Житє і Слово", 1895, III, 267—268). Варіанти обох записів, справдї, сливе буква до букви між собою подібні.

[17]) Максимович,—„Малороссійскія пѣсни", М., 1827.

(„Собраніе сочиненій“, 1877, II, 441): „Особенно замѣчательны думы—героическія пѣснопѣнія о былинахъ, относящихся преимущественно ко временамъ гетманства Скоропадскаго. Ихъ нынѣ еще поютъ слѣпцы-бандуристы, коихъ можно назвать малороссійскими рапсодами. Каждая дума посвящалась какому-нибудь историческому случаю или лицу,—въ особенности Хмельницкому, Палію, Мазепѣ и др.“ В самім збірникови 1827 року думи визначені словом „дума“, але одна з дум, „Вотчимъ“, не має сеї назви. Певне Максимович вважав її не за думу, а за пісню.

І Максимович, як знати, не мав певних і вірних даних на визначенне дум. Проте він вже завважає на зміст дум, як переважно історичний.

Максимович вперше вводить в українську етноґрафію слово „дума“.

Коли згодити ся з тим, що Максимовичеви була відомою статя К. Бродзинського, 1823 року, в руськім перекладі р. 1826 [18]), де подибуємо слово „дума“, то можна гадати, що Максимович взяв сей термін з зазначеного тільки що джерела. В статі Бродзинського про елеґії — „Ob elegiach“ — думи характеризують ся як пісні, „що мають в собі більше солодкої мелянхолії, ніж пісні сербські“.

Дальша за сим збірка дум припадає на рік 1833. Се перша книжка „Запорожской Старины“ Срезневського. Визначенне дум, яке робить тут Срезневський [19]), показує на те, що його цікавив крім змісту дум і літературний бік їх, їх стилистичні властивости. За характерну рису дум Срезневський вважає їх епизм; він ділить думи по змістови їх на „історичні“ та „етноґрафічні“; до останвїх він залічує і „навчаючі“ та „релїґійні“. В іншому місці [20]), пояснюючи, чому думи він записав прозою, каже: „дума не пѣсня, хоть и поется, подобно пѣснѣ, подъ звуки бандуры; риѳмы не составляютъ въ думѣ необходимости, а суть только роскошь, служащая къ большему украшенію выраженій, и, придающая слогу болѣе плавности и благозвучія. Чѣмъ болѣе риѳмъ, чѣмъ чаще риѳма, тѣмъ лучше слогъ думы: таково

18) К. Арабажин, „К. Бродзинскій и его литературная дѣятельность“.

19) Срезневський, — „Запорожская Старина“, 1833. кн. I, передмова.

20) Ibid., прим., 126—129.

требованіе вкуса народнаго; таково правило народной пiитики"...

На лїтературний бік дум звертає особливу увагу і Максимович, при свойому виданнї українських пісень 1834 року [21]). В передмові до першої книжки пісень [22]) він каже: „Думы суть пѣснопѣнія исключительно принадлежащія бандуристамъ. Отъ пѣсенъ отличаются характеромъ болѣе повѣствовательнымъ или эпическимъ и вольнымъ размѣромъ, состоящимъ въ опредѣленномъ числѣ тоническихъ стопъ, хотя иногда (по лирическому характеру украинской народной поэзіи) онѣ вдаются въ пѣсню; тогда и размѣръ принимаютъ опредѣленный, пѣсенный. Стихи почти всегда риѳмованные. Содержаніе ихъ, большей частью, историческое".

Те, що Максимович звертав пильну увагу на лїтературну форму дум, виникло, певне, під впливом працї Срезневського з одного боку, з другого — і сам Максимович певне те помітив.

Визначенне дум, яке дав Максимович в своїм третїм збірникови українських пісень [23]), показує, що автор вважає можливим прикладати назву „дума" і до пісень епічного складу, що малюють не тільки військові подвиги козацьких лицарів, але й родинне життє України того часу. За лїтературні властивости дум Максимович вважає, як і року 1834-го, особливий склад, будову вірша, особливе чергуванне рим.

По працях Максимовича в українській етноґрафії де далї частїй подибуєть ся слово „дума"; характер визначення сього терміну, як назви ориґінального твору вкраїнської народньої поезії, залежить від того, на що збирачі та дослїдувачі звертали увагу — чи на зміст думи чи на їх форму. Бували випадки, що термін „дума" збирачі прикладали сливе до кожної піснї; звичку сю вони переймали від сучасних їм польських етноґрафів. Так, від року 1836-го ми маємо збірник Лукашевича [24]), де теж знаходимо визначенне

---

21) Максимовичъ, — „Украинскія народныя пѣсни." Київ, 1834.

22) Ibid., передмова, ст. 2.

23) „Сборникъ Украинскихъ пѣсенъ." Максимович. 1849, Київ; передмова.

24) Лукашевичъ, — „Малороссійскія и Червонорусскія думы и пѣсни." СПБ., 1836.

дум, тільки не таке виразне, як у Максимовича та Срезневського: „Важнѣйшія изъ пѣсенъ Червонорусскихъ — Малороссійскія думы. Извѣстно, что содержаніе ихъ есть исторія южноруссовъ противъ угнетателей ихъ Поляковъ". ...„Благодаря почтеннымъ нашимъ собирателямъ народныхъ малороссійскихъ эпопей, мы имѣемъ теперь почти обо всѣхъ герояхъ южнаго нашего отечества прекрасныя думы... Голоса древнихъ думъ Малороссіи проникаютъ душу какимъ-то неизъяснимо-томнымъ впечатлѣніемъ,—онѣ соединяютъ въ себѣ и тоску по родинѣ и неукротимую месть славянина, когда его несчастія перешли мѣру человѣческаго терпѣнія. Сіи шестистопныя и даже восьмистопныя пѣсни исходятъ изъ широкой груди Русинъ такъ гибко, такъ мелодически, какъ будто самые нѣжные романсы Жуковскаго или Пушкина; въ нихъ различаемъ и тихій плачъ матери и сестры о своемъ сынѣ и братѣ, и раскаты грома изъ пушекъ и самопаловъ, и вопль сражающихся, гдѣ „ляцькая кровь" течетъ рѣками".

Крім того, що кожному відразу спадає на очі пишність зазначених рядків, тут зовсїм не знати, щоб Лукашевич звернув увагу на задовольняюче свій час визначенне дум, яке подав Максимович; нарештї, ознайомленне з збірником польських пісень Вацлава з Олеска спричинилось до того, що він кожну історичну пісню вважав за думу, як взагалї польські етнографи того часу.

Року 1838-го вийшла книжка О. Бодянського: „О народной поэзіи славянськихъ племенъ". Тут думи порівнюють ся з сербськими юнацькими піснями, при чому останні українським думам „уступаютъ въ силѣ, драматическомъ изложеніи и разнообразіи картинъ піитическихъ, потому что дѣйствіе въ этихъ сербскихъ пѣсняхъ всегда почти разсказывается, излагается, а не представляется на самомъ дѣлѣ, какъ это бываетъ въ южнорусскихъ пѣсняхъ. Эпическая ткань первыхъ своимъ составомъ всегда больше подходитъ къ одѣ, героидѣ, хотя нерѣдко и онѣ отличаются драматическимъ вопросомъ (иногда и аллегоріей), между тѣмъ какъ въ послѣднихъ видите вездѣ и во всемъ драму". У Бодянського, як бачимо, нема виразного визначання дум, нема певне тому, що він міркував про їх з наперед собі взятого погляду сучасної йому піїтики.

Такі визначення дум українських етноґрафів 30—40 років. Видатнійші з їх признають за думами історичний та побутовий зміст — з доби козацьких війн, ориґінальну поетичну форму і лїроепичний склад.

Разом з записами дум Ломиковського р. 1805-го — з'явила ся і праця польського етноґрафа Колонтана в часописї „Pamiętnik Warszawski“ того ж року (про народню поезію). Про думи тут спомину нема.

Перший спомин про думи в польській етноґрафії знаходимо у К. Бродзинського, в його статї „Ob elegiach“ [25]). Тут за думу автор вважае кожну українську пісню; по його думцї, кожна пісня вкраїнська — елеґія, як і взагалї вся вкраїнська поезія — поезія сумного елеґійного характеру. Коли ще скажемо про його подїл елеґій на елеґії кохання, героїчні, або історичні та фільософські, — мимо волї споминаеть ся давне польське визначенне дум, подане нами вище (елеґія лицарська, сумна пісня).

Ми такої думки, що коли визначенне дум К. Бродзинського і мае який там з'язок з давнїм визначеннем, то у всякому разї, користуючись з нього, не можна видїлити думу з інших пісень української народньої поезії.

Другий раз Бродзинський споминае про думи в листї свойому до редактора „Dziennika Warszawskiego“ року 1826 [26]). „Українські думи — каже він — відомі більше, ніж піснї сербські. В їх далеко більше солодкої мелянхолії“. І тут нема визначення дум. Максимович, певне взявши звідси термін „дума“, подав для свого часу задовольняюче поясненне.

Теж неясне визначенне дум Вацлава з Олеска в передмові до його: „Pieśni ludu Galicyiskiego“ р. 1833: „кожний нарід — читаемо в його — мае думи-піснї; але польський нарід не мае дум через лихі обставини. Він не мав на те часу, щоб в грудях його повстали гарні думи та піснї“. В кращих обставинах, на думку Вацлава з Олеска, пробував Русин: „На самотї думав Русин про свою нужду, думала дївчина про свое коханне, і тодї мріялись і повставали

---

[25]) К. Арабажин, „Казимиръ Бродзинскій и его литературная дѣятельность“, Кіевъ.

[26]) Ibidem.

в їх грудях ті думи, що й по сей час чутно їх по всїй Українї".

Знову несамохить згадуеть ся давне польське визначенне думи: „zamyślona pieśń.

Жеґота Паулї в своїм збірникови пісень [27]) каже про думи: „Dumami zwie się na Rusi wszecki rodzaj pieśni rożniący się od innych swym przedmiotem epicznym, aczkolwiek, nie we wszystkich dumach wykończonym... Do dum historycznych liczymy wszelkie pieśni, które albo osoby jakiej w dziejach naszych znakomitej opiewają..

Се вже виразнїйше визначенне дум. На далї його додержують польські етноґрафи. В „Русальцї Днїстровій" року 1837-го Руслана Шашкевича читаемо: „В думах розвивае лицарскими дѣлами буйність, звязана з перепоўненим внутренним призраком: они сут найчестнѣйшим образом борючих-ся и загибаючих стратепцѣв... Русин всьо що видѣў, що терпѣў и що дѣяў виливаў словами, а виливаў з поўноѣ души... Мужацькіѣ думи сут по найбільшій части биличними и воўнюют буйною та дикою силою".

Сим визначенем, що власно не дае нїчого нового, закінчуемо визначення дум в українській то польській етноґрафії до 30-х років включно. Не можна не завважити, що в Польщі і Галичинї думами звали кожну історичну пісню епічного характеру. Оскільки сї визначення одрізняють ся од визначень української етноґрафії, ми бачили давнїйше.

До 40-х років належить вище зазначена праця Максимовичева—1849 року. Нових визначень дум тут не знаходимо. В польській етноґрафії сього десятилїття спостерігаеть ся теж саме.

В 50-х роках з'являеть ся більше число збірників, присвячених українській народнїй поезії. Зазначимо працї Метлинського, Рулїковського, Кулїша, Костомарова.

В працях Рулїковського [28]) визначення дум нема. Того-ж 1853-го року в „Этнографич. Обозр." священник Базикевич надрукував одну думу, що записав її од відомого кобзаря А. Шута. Думу сю назвав він „історичною піснею".

---

[27]) „Pieśni ludu Ruskiego w Galicyi", Lwów, 1839, ст. 130.

[28]) „Opis powiatu Wasilkowskiego". Київ, 1853.

Метлинський в своїм збірникови р. 1854-го [29]) в передмові каже: „Пѣсни нравоучительныя иногда являются въ формѣ думы или стиховъ вольнаго, неровнаго размѣра, близкаго къ благозвучной прозѣ съ риѳмами, и этимъ сближаются съ отдѣломъ пѣсенъ былевыхъ, изображающихъ внѣшнія событія народной жизни... Здѣсь изображается яркими картинами борьба Украины за христіанство и православіе съ западомъ, стремившимся расторгнуть родственный союзъ славянорусскаго племеннаго единства, и постоянными врагами христіанства, Турками и Татарами. Здѣсь подвиги и мученичество народныхъ витязей, побѣды и битвы, торжество и страданія въ шумѣ, въ шумѣ оружія и потокахъ своей и вражьей крови, и памятники изъ костей по степямъ, оставившіе (?) враговъ, стремившихся на истребленіе христіанскаго просвѣщенія“ (ст. XVII передмови).

Куліш в „Запискахъ о Южной Руси“ подає декільки визначень дум: думи — „старинныя риѳмованныя, или поэтическія сказанія“ (т. I, ст. 194), „славословія“ (I, ст. 197), „риѳмованныя лѣтописи“ (I, 198),

В „Отечеств. Запискахъ“ з'явилась року 1857-го [30]) рецензія Костомарова на працю Кулїшову. В нїй Костомаров визначає думу так: „Слово дума въ народѣ, сколько мы знаемъ, не употребительно: это слово сочиненное, но такъ какъ оно получило гражданство въ литературѣ, то мы оставляемъ его... Думою называется такое повѣствованіе, которое излагается мѣрною рѣчью съ риѳмами, расположенными такъ, что одна повторяется нѣсколько разъ сряду. Количество слоговъ между риѳмами неравномѣрное. Нельзя думу назвать стихами въ нашемъ смыслѣ, но нельзя назвать и прозою: когда дума поется, тотчасъ видно, что это не проза, и раздѣленіе рѣчи на стихи опредѣляется интонаціею пѣнія. Думы поютъ только слѣпцы, сопровождая звуками бандуры, или кобзы; этому учатся какъ особому искусству. Свойственныя епической поезіи повторенія очень обычны въ думахъ. Думы проникнуты одной мыслью и представляютъ нѣкоторую стройность, но развѣтвляются на варіанты, какъ и пѣсни. Способъ ихъ пѣнія склоняется къ речитативу, но не

---

[29]) А. Метлинскій, — „Народныя южнорусскія пѣсни“. Київ, 1854. [30]) Кн. 5,

отличается монотонностью великорусскихъ былинъ — это все таки пѣніе; бандуристы не всѣ думы поютъ однимъ и тѣмъ же голосомъ и стараются придать различную экспрессію повышеніемъ и пониженіемъ голоса, скоростью и медленностью пѣнія. Съ сказкою думы не имѣютъ ничего общаго: въ нихъ господствуетъ историческая жизненная стихія; чудеснаго и преувеличеннаго нѣтъ, исключая варіантовъ явно съ позднѣйшими передѣлками. Хотя многое отличаетъ ихъ отъ остальныхъ пѣсенъ, но еще больше признаковъ, побуждающихъ причислить ихъ къ пѣснямъ. Самъ народъ отличаетъ ихъ отъ другихъ пѣсенъ настолько же, насколько иные роды пѣсенъ... Самый важнѣйшій признакъ, побуждающій признать думи пѣснями, есть тотъ, что всѣ они проникнуты чувствомъ и главной ихъ цѣлью—возбуждать чувство. Этотъ признакъ бросается въ глаза даже болѣе, чѣмъ въ пѣсняхъ, гдѣ иногда чувство скрывается подъ свойственными народной поэзіи символическими изображеніями". Далї (там-же) Костомаров зазначає прикмети дум: „къ нимъ (къ бытовымъ) пѣснямъ подходятъ и нѣкоторыя думы, которыя хотя и воспѣваютъ опредѣленное событіе, но такое, которое слишкомъ часто могло повторяться... Предметомъ содержанія думъ могутъ быть или историческія событія, или мысли, или же событія изъ обыкновенной жизни, обыкновенно съ нравственнымъ смысломъ".

Костомарове визначенне дум не дає вїчого нового і не має виразности та точности. Почутте викликає в нас кожна пісня, не тільки дума. Більше до речі булоб сказати Костомарову, що їх почутте надто велике, особливо коли порівняти його з почуттем звичайних пісень. Помилка Костомарова, на наш погляд, була помилкою етноґрафів-романтиків взагалї, романтиків, що пильнували збагнути „внутренній духъ пѣсни, народа" не докладними науковими дослїдами, а часто нехтуючи ними, кермуючись почуттем, тим, що підкаже настрій.

Кінець 40-х і початок 50-х років в українській етноґрафіи важний тим, що в сей час зацїкавились думами і російські вчені. Так, Буслаев, [31]) визнаючи за думами їх стародавнє існуванне, намагаеть ся знайти в їх стару епіч-

[31]) „Москвитянинъ" 1850 р., № 18, кн. II, ст. 19—47.

ну (билїну) творчість. Потім **Ламанський**[32]) в 50-х роках вважає думи за український епос.

Пробуджене цікавости до дум серед російських вчених показало їм великий зміст українських дум, показало їм епос український зо всїма його характерними властивостями. На жаль, дослїдники сї не ставили собі питання про визначення дум. Питанне се на який там час було полишено.

В 60-х роках Я. **Головацький** в своїй працї: „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси" [33]) дає два визначення дум—своє і людове. На думку Головацького думами повинно вважати піснї „преимущественно епическаго характера", люд же Галичанський називає думу „убогой, поважной пѣсньюˮ. На лїтературний бік дум Головацький уваги не звернув.

Року 1874 вийшла в світ відома праця В. **Антоновича** та М. **Драгоманова**: „Историческія пѣсни малорусскаго народа" (Київ, два томи). Була се вже справдї наукова праця. Проте і тут нема визначення дум, хоч в першім томі й обіцяно подати в дальшому томі визначенне дум. Вказівки на те, що думи „принадлежатъ къ поэзіи вѣка козацкаго" [34]), чи те, що „дума украинская по своему болѣе мѣрному прозаическому, нежели стихотворному изложенію, сходна со „Словомъ о полку Игоревѣ" [35]), яке „можно считать южно-русскою думою XII в." [36]) — не визначення.

На третїм археольоґічнім з'їздї (Київ, р. 1875) О. **Міллер** прочитав реферат: „Великорусскія былины и украинскія думы". Українські думи Міллер вважає за історичний епос козаччини. Сей епос можна вважати ближчим „къ дѣйствительности крайне суровой и тяжкой поры", але він зберіг „ту же печать человѣчности и свободы, какая уже въ свое время налегла і на старые историческіе образы".

Року 1885-го з'явилась статя Ч. **Неймана**: „Dumy ukraińskie" [37]) Автор, беручи на увагу думи, що їх уміщено

---

[32]). Вѣстн. И. Р. Г. Общ., 1854, кн. 5.

[33]). Розд. II. ст. 10—11.

[34]) Т. I, передмова, ст. III.

[35]) Ibid., ст. XV. З „Словомˮ трохи пізнїйше порівнював думи П. **Житецький**, див. „Arhiv f. slav. Fhil." II B. 1877.

[36]) Ibid. [37]) Ateneum, т. IV, 1885, ст. 107—127.

в збірникови Антоновича і Драгоманова, і теж думи, записані по 1874 роції, подає таке визначенне дум: „Думи... досить великі поеми, по декільки сот віршів... В теперішнїй час вони належать до репертуару спеціальних співців-кобзарів, бандуристів... Зміст їх присвячено подіям та звичаям козачої доби (wypadkom dziejowem, obyczajowo historicznym)". Вони мають характерний, їм тільки власний, віршевий розмір. Се не одної міри вірші, з не завжди сталою римою. Субективність в їх помітно. Надто характерне в їх часте вживанне діальоґічної форми викладу, такі вирази, як от: „на поталу не подайте, добре дбайте, словами промовляє"; так звані „отрицательныя" порівнання тут подибують ся завжди; кінець теж ориґінальний — дума часто кінчаєть ся „славою" лицареви.

Досить відома в українській етноґрафії книжка п. П. Житецького про українські народнї думи [38]) звертає особливу увагу на лїтературну форму дум. Характерні лїтературні властивости такі: а) нерівномірність віршів [39]), в) рима переважно речівникова [40]); періодичність мови [41]); лїризм [42]). Змістом дум може бути „продуманный разсказъ о событіяхъ козацкой эпохи" [43]), зміст дум завжди реальний [44]). Провідна ідея дум — „идея свободы отъ насилій всякаго рода надъ личностью человѣка" [45]). Конечне визначенне дум у Житецького таке: „Думы не простыя пѣсни, навѣянныя мимолетными впечатлѣніями жизни, пропѣтыя для того, чтобы выразить приливъ или отливъ субъективныхъ ощущеній въ данную минуту. Думы предназначались для широкаго круга слушателей, которые искали въ нихъ серіознаго отвѣта на вопросы жизни семейной и общественной" [46]).

На працю п. Житецького було декільки рецензій. Рецензія проф. Сумцова [47]), зазначивши вагу працї, зазначає ненауковість визначення дум, яке подав шановний український вчений; проте сам рецензент не дає свого власного визначення.

---

38) П. І. Житецький, — „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ". Київ, 1893.

39) Ibid., ст. 4. 40) Ibid., ст. 5. 41) Ibid., ст. 15. 42) ст. 20. 43) ст. 4, 153. 44) ст. 153. 45) Ibib.

46) Ibid., ст. 11, 151. Докладнїйше див. „Записки Укр. Н. Тов. в Києві" кн II, ст 29—34.

47) „Кіевская Старина", 1895, кн. I.

Рецензія проф. Соболевського [48]) ставить ся неприхильно до зазначеної праці. Проф. Соболевський, між іншим, зазначає, що п. Житецький не спроміг розмежувати думи та пісні. По думці рецензента, дума—се людова епічна пісня з несталою римою; належить вона співцям бандуристам.

Д-р І. Франко [49]) вважає вкраїнські думи за козачий епос.

М. Драгоманов [50]) каже про думи: „Думи анальоґічні сербським пісням, еспанським романсам і шкотським балядам, ріжнять ся від в.-руських билїн історичним змістом, який говорить головно про війни українського народу з Татарами, Турками та Поляками у шіснадцятому та сїмнадцятому столїтю. Деякі думи мають особливий моральний характер“.

Останнє з визначень дум, які мали ми змогу розглянути, належить небіжчикови [51]) академікови М. Дашкевичеви [52]). Думи, по думцї його, не тільки козацькі, але й інші історичні пісні, що визначають ся „элегическимъ характеромъ и напряженіемъ скорбнаго чувства“ [53]). Головний предмет дум — „бѣдствія времени, когда онѣ слагались“ [54]). Характерний тон їх — „грустный“ [55]). На таке визначення можна завважити, що сумний тон — прикмета більшости українських пісень взагалї, а не тільки дум; в іншому тут ми теж не знаходимо виразности визначення.

Поданий нами огляд визначень українських дум в російській, українській та польській етноґрафії XIX і початку XX віку показує, що польські етноґрафи, а з ними й галичанські, за думу вважали кожну пісню історичного змісту і елеґійного складу. Російські вчені намагають ся наблизити їх до велико-російського епосу; вчені українцї пильнують відокремити думи від історичних пісень і вважають їх за

---

48) „Живая Старина“, 1895, вип. II, 249—253.

49) „Житє і слово“, 1895, Львів, кн. I, ст. 300.

50) „Записки Наукового Тов. ім. Шевченка“, т. III, 1906 р., ст. 24

51) Помер 20 Янв. 1908 р. в Київі.

52) „Кіевскій Изборникъ“, статя: „Нѣсколько слѣдовъ общенія Южной Руси съ юго-славянами въ литовско-польскій періодъ, между прочимъ — въ думахъ“. Київ, 1905.

53) Ibid., ст. 4. 54) Ibid., ст., 16. 55) Ibid., ст. 17.

особливі пісні відомої доби українського народу, пісні, що визначають ся характерними літературними властивостями.

З сього боку ми згоджуємось з історико-фільольоґічним визначеннєм дум П. Житецького. Романтичний настрій, що ним перейнято працю поважного вченого про думи, не пошкодив ділу. Його визначеннє дум зазначає як раз найхарактернійше в думах, найбільше властиві прикмети, що відокремлюють сї ориґінальні твори української народньої поезії від інших родів її. Багато, звичайно, ще скаже дослїд мови дум, дослїд, тепер так дуже бажаний.

(Кінець буде).

Фільольоґічна вага перекладу Потебні „Одисеї“

Замітка проф. **М. Сумцова**.

Часом буває за рідного брата
Той товариш, що вміє добру пораду нам
дати.
«Одисея», VIII, 585.

Мало кому відоме дуже цікаве з'явище української літератури — се ті шматочки з перекладу „Одисеї“ українською мовою, які лишились опісля небіжчика Потебні; їх надруковано року 1905 в книзї: „Изъ записокъ по теоріи словесности“ (видане М. Потебньової), ст. 532—583, з коротенькою передмовою д. Русова, цікавою тим, що д. Русов дає вказівки, яким чином йшов переклад, як щиро автор пильнував, щоб найближче підійти до чудового по красї ориґіналу і зробити все до речі.

Перекладено третю рапсодію — 275 віршів, сьому — 347 в. і восьму — 586 в., всього 1208 віршів, — праця не мала і тут є з чого скористати. На жаль переклад заховано в книжцї дуже дорогій по цїнї (5 карб.) і досить важкій до читання. Добре б сей переклад „Одисеї“ видати окремо.

В кінцї свого життя взяв ся Потебня за се дїло, маючи багато наукового знання, баготo величезних по вартости фільолоґічних праць, і все ж таки Потебня дуже турбовав ся про найкращу мову, знов перечитував народнї твори й оповідання українських письменників, роблячи багато виписів поодиноких слів і цїлих виразів, які здавались йому найкращими для перекладу „Одисеї“. Таких виписів більше 2500, — тут і синонїми, й епітети й влучні порівняння,

напр. : 1) бідолаха, бідаха, горопаха; 2) скоро, швидко, хутко, шпарко, мерщій; 3) бігти, чвалати, чесати, чухрати, чимчикувати, попхати ся. Або такі приклади, як от: качечка качуриста, раду складати, золота брама — срібні оддвірки, дівчина чемна, старець божий.

В перекладі дуже часто під текстом показано синоніми, напр., — набіг, настиг, препишний пир пирувати — славную учту справляти, і т. ин.

Відома річ, як по постати перекладача, здебільшого з його наукових заходів і багатого лексичного змісту, переклад Потебні має вагу, особливо в останні часи українського відродження і тісно з ним злучених суперечок про мову; маємо на оці не ті суперечки, що завжди знимають вороги української мови, де шкода шукати правди, але ті, що зворушені людьми, до української мови прихильними. Здасть ся, буде корисним приглянутись до того, як працювала на сім полі така велика наукова людина, як Потебня, куди схилялись його думки і бажання.

Маючи на оці тільки практичну мету, ми не будемо вдаватись в фільольоґічні подробиці загального наукового значіння і помітимо тут тільки таке, що за останні роки викликало найбільше суперечок поміж українськими письменниками.

Перше нехай йдуть *од* і *від*; дехто з письменників стоїть за *од*, а дехто більше вживає *від*. Цікаво, що навіть в Слобідській Україні *од* і *від* йдуть собі поруч. Квітка, напр., іноді вживає *від*, а Потебня в „Одисеї“ міцно держить ся за *од*, і всюди з його користуєть ся. Напр.:

„*Од* тебе не потаю я“...
Оттака честь... *од* людських дітей...
...у кубок *од* злота самого..,
...се недалечко *од* чесного батька мого домівки...

В ґенетиві Потебня завжди схиляеть ся на *у*, *ю* замісць *а*, *я*; напр.:

„Щоб гніву Атени невтихомирить...“

В українській мові на рівних правах існують три слові: *завсегда* [1]), *завжди і завше*. Задарма іноді ганьбують перше слово; Потебня здебільшого вживає його, зрідка

1) Завсігди, завсіди. *Ред*

трапляеть ся *завше*, а улюбленого в останнї часи *завжди* зовсїм у його нема.

Зовсїм задарма теж нехтують *сперш*, *спершу*, поруч з *перше*; у Потебнї і те і друге подибують ся зарівно:

Тим то *перше* тобі я дам чару золотую...
Несторові і синам *найперше* дай...
Спершу таки того дїла цурались...

Усюди маємо *сей*, *сї*, *сьому* (*сёму*) замісць *цей*, *цї*, *цьому*: „та щоб збули ся *сї* речі", „дай і сьому вина" і т. д.

Прислівник *справдї*, як здебільшого й тепер пишуть, замісць етимольоґічної форми *справди*.

Дуже часто вживаеть ся слобідського *скоро*, зрідка знаходимо *швидко*, і, очевидячки, нема нїякої побудки ганьбити і нехтувати *скоро*. В „Одисеї" бачимо ще — *нашвидку*, *мерщій*.

Dativ. sing. од слова *я* всюди *менї*.

Дуже часто трапляеть ся стягнення *моєму*, *своєму* в *мому*, *свому*: „батьку *мому* і менї".

Усюди повна форма ступіня порівняння: *хоробрійшого*, *скорійше*, *мерщій*.

Л змягчене йде поруч з *л* твердим, — напр. *тілки* і *тилькu*, що, як вказує і д. Кримський в своїй граматицї, однаково правильне; обидві формі з давен-давна.

Цїкаво, що у Потебнї поруч йдуть: *хоть*, *хоч* і *хош*, частїйше перша форма *хоть*.

Приіменник *біля* подибуеть ся дуже часто, *коло* зрідка: „*біля* кожного мужа", „*біля* його панї його стала", „поставив *побіля* його".

Поруч з *йменя* йде і *меня*.

Оминаючи часто ъ на кінцї слів, Потебня вживає його в серединї слова по губних, напр.: мъягкий, пъять, безголовъя, мъясиво.

Деякі слова здають ся недоладними і певно, коли б сам Потебня доглядав коректи, де-щоб і переробив, напр.:

„Я до річей вимовних нїякої *вправи* не маю"...

Краще б замісць *вправи* щось іншого, напр.,—хист, кебета, здатність.

„...Срібний був *наддвірок*..." Поруч з словом *наддвірок*, і частїйше від нього, напр. в Охтирщинї, подибуеть ся слово „главень".

„Неси сюди гарний *сундук*“. Здаєть ся, що краще б сказати: „неси... *скриню*“.

Коли сї слова і не дуже доладні, то не в докір славнозвісного вченого, тим більше звертаємо увагу на се, що його праця не була приготована до друку, бо смерть захопила автора тодї, коли він ще не доложив цїлком до дїла своїх рук, і видавцям по його смерти було незручно правити, тим більше, що за редактора був великоросіянин, з щирих учнів небіжчика.

Багато гарних слів і виразів, напр.: „геть широко-далеко“, „давнини багато зазнавши“, юрба велика-тьма несчисленна“, „на розум ледащо“, „молодь, що саме сїєть ся ус“, „од батьків спредковіку“, „журба обняла серце“, „плаче гіркими“ і т. інш.

Восьму рапсодію закінчено виразним віршем:

„Часом буває незгірше (?) иншого рідного брата
Той товариш, що вміє добру пораду нам дати“.

Довго для вкраїнських вчених Потебня йтиме за такого товариша, що вміє добру пораду дати, і довго ще вчені люде, користуючись з його коштовних праць і шануючи його память, уважатимуть його за рідного брата і доброго порадника.

Двійне число в українській мові.

Студія **Івана Огієнка**.

Двійне число [1]), як відомо, було характерною ознакою давнїх мов, що тепер вже не існують, от як мова грецька, санскритська та інші. Було воно і в старій славянській мові.

В давній славянській мові вживалось двійного числа в таких випадках: 1) коли в реченнї був числівник (numeralia) дъва, дъвѣ чи оба, обѣ; 2) коли мова точилась про парисгі речі, і нарештї 3) коли мова точилась про два предмети або дві особі.

Двійне число речівників (substantiva) мало три формі в деклїнації: одну для Nominativus'a, Accusativus'a i Vocativus'a (N. A. V.), другу — для Genetivus'a та Locativus'a (G. L.) і третю — для Dativus'a і Instrumentalis'a. (D. I.).

Кінцівка відмінків (casus) двійного числа в давнїй славянський мові по ріжних основах була такою.

I. Основи на о, јо мужеського та середнього роду.

	М. р.		*С. р.*	
N. A. V.	раб-а,	кон-ıа	лѣт-ѣ,	пол-и
G. L.	-оу	-ю	-оу,	-ю
D. I.	-ома	-ıема	-ома	-ıема.

---

1) Термінольоґія двійного числа (numerus dualis) в українській лїтературі така: двійня́ (Смаль-Стоцький), двійне число, двойне, подвійне число, двойня. Див. Іван Огієнко: „Українська граматична термінольоґія“. Київ, 1908.

В нашій статї ми розглянемо головним чином двійню речівників, бо в українській мові вона найбільше зберегла ся; від прикметників, числівників та займенників двійне число зберегло ся тільки в незначних останках. Часівники (verba) двійню зовсїм загубили.

II. Основи на u мужеського роду.

N. A. V. сын-ы
G. L. -оу
D. I. -ъма

III. Основи на а, ја жіночого роду.

N. A. V.	жен-ѣ	земл-и	доуш-и
G. L.	-оу	-ю	-оу
D. I.	-ама	-ıама	-ама.

IV. Основи на і:

	Муж. р.	*Жін. р.*
N. A. V.	пѫт-и	кост-и
G. L.	-ью, -ию	-ью, ию
D. I.	-ьма	-ьма.

V. Основи на шелестівку.

N. A. V. -ѣ, -и: имен-ѣ, камен-и, матер-и, тѣлес-и, отрочѧт-ѣ
G. L. -оу
D. I. -ьма.

Від давньої славянської мови двійне число одержали і всї ті мови славянські, що потім повстали від неї. Попереду вони мали всї форми двійнї, як було і в мові давнїй славянській. Але згодом мови цї почали губити двійню, — одні давнїйше, другі пізнїйше, — і до нашого часу вповнї заховали її тільки деякі славянські мови, от як мова словінська та серболужицька; заховав двійне число до нашого часу і вкраїнський язик. Інші ж славянські мови, — сербська, болгарська, чеська, польська та російська давно вже забули двійне число і до нашого часу зберегли тільки незначні останки його.

Мова *болгарська*, як відомо, багато втратила з форм деклїнації, — залишились тільки невеличкі останки. В старій болгарській мові двійне число, звичайно, мало всї форми, тепер же вона має тільки деякі залишки його: муж. р. —

два вôла, два дома, три свата. Від речівників ржка, нога лишилось двійне число — ржце, нозе [1]).

Мова *сербо-хорватська* тепер не знає вже двійного числа, — скрізь його заступило число многе, двійного ж числа подибують ся тільки незначні останки: два днû, три днû, чотири днû, очи, уши. В віках XIII — XVII двійня була тут ще в повній силї: по к҃ воли, обѣ селѣ, руци, дви войсци, братома, странама, рукама і т. инш. З кінця XVII віку і в XVIII віцї двійного числа в сербській мові сливе й не знаходимо [2]).

Мова *чеська* теж не знає тепер двійного числа: його заступило число многе і в мові лїтературній і по всїх говірках. До XVIII ст. форми двійні ще жили в цїй мові: dva pany, dva brata (кінцівка *y* частїйша за *a*), dva syny, dva voly, hosti, plečima. Проте останки двійного числа в живих говірках частенько подибують ся й тепер: dvě stě, ruce, oči, uši, očima, ušima, rukama, nohama. Кінцівка Instrumentalis'a *-ama*, *-oma* по людових говірках подибуеть ся досить частенько [3]).

Мова *словацька* тепер має тільки деякі останки двійнї по людових говірках. Тепер мертва мова *полабська* теж мала двійне число.

Польська мова тепер не знає двійного числа, — його заступило число многе. В давнїй польській мові двійне число існувало, як і по инших славянських мовах; було ще воно в віках XVI і XVII, форми його частенько подибуемо в творах Яна Кохановського. Приклади: dwa krola, dwa miecza, dwa palca, dwie lecie, stadzie, dwie wojsce, dwi pokoleni, słonci, poli, dwie dziewce, babie, żenie, nodze, oczy, uszy; bratoma, synoma, rokama, oczyma, uszyma. В теперішнїй польській мові від двійного числа лишили ся тільки незначні останки: oczy, uszy, ręce, rękoma, dwie ście, dwie słowie, lecie, dwa chłopa, dwa garca [4]).

---

[1]) Т. Флоринскій, — „Лекціи по славянскому языкознанію", т. I, ст. 107.

[2]) Ibid., ст. 284—285.

[3]) Флоринскій, II, 103—105.

[4]) Baudouin de Courtenay, — Szkice językoznawcze, 1904, т. I, ст. 223—239.—Флоринскій, т. II, 438—439.

В мові *кашубській*, тепер мертвій, заховались деякі останки двійні.

Що до мови *російської*, то вона теж тепер вже сливе не знає двійного числа, крім незначних останків: очи, уши, двѣсти, колѣни, плечи. В давній мові, до XIV віку, двійне число існувало. Але поволі число многе заступало двійне (вже з XIII віку); найбільше загубилась форма G. L. (на *-оу*, *-ю*) та D. J. (на *-ма*). Що ж до ґрупи N. A. V. двійні муж. роду, то форми давнього двійного числа на *а* лишились й на досі і почали вживатись не тільки по числівнику два, але й по числівниках три, четыре: два брата, три волка четыре города. Форми N. A. V. жіночого і середнього родів двійні загубили свою давню кінцівку і почали замісць неї вживати кінцівки свого Genetivus'а однини: замісць двѣ женѣ — двѣ жены, двѣ рыбѣ — двѣ рыбы, зам. двѣ селѣ, двѣ лѣтѣ — два села, два лѣта (форми двійні N. A. V. сер. р. зрівнялись по кінцівках з формами двійні муж. р.). Акад. Соболевський доводить це тим, що форми жін. та сер. роду одержали форму ґенетива по анальоґії з формами N. A. V. муж. роду, де форма ця перед тим зрівнялась з формою ґенетива однини: два волка — волка [1]).

В мові *білоруській* так само здавна вже число многе почало заступати форми двійні. Муж. рід загубив свою давню кінцівку *а*, її заступило *ы*: два грош*ы*, три раз*ы*, три год*ы* (XVI в.), два брат*ы* (XVII в.). Міцнійше держались форми двійні N. A. V. роду середнього та особливо жіночого: двѣ лѣте, двѣ седле, подъ крылѣ его, двѣ лице (XVI в.); по две особе, на обедве стороне (XVI в.), двѣ копѣ грошей (XV в.). Часті були й форми Instr. двійні: трома речома, очима, пчечима, грошма (XVI в.) В теперішній живій мові N. A. V. двійні жіночого роду подибуєть ся частенько: дзве жанѐ, руцэ, сасѐ [2]).

Зверні́мось тепер до тих мов, що заховали двійню до нашого часу. Мови ці — словінська та сербо-лужицька; значно заховала двійню і мова вкраїнська.

---

[1]) А. И. Соболевскій, — „Лекціи по исторіи русскаго языка", 1903, ст. 204—205.

[2]) Див. Карскій, — „Къ исторіи звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи," 1893; „Обзоръ звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи", 1886; А. Соболевскій, — „Опытъ русской діалектологіи", вып. I, ст. 73.

Язик *словінський* як в літературі, так і по живих говірках цілком зберіг давні форми двійні N. A. V. та D. J., загубивши тільки форму G. L., яку заступила форма числа многого. Кінцівка двійні речівників така: для N. A. *a* (муж. р.), *i* (жіноч. та сер. р.), для D. J. — *ma*. Приклади: midva sva brata, midve sve sestri, seli, polji, niti, imeni, ribi, materi; bratoma, sestrama, seloma, poljema, materama. По деяких говірках (в верхнекраїнській та штирійській особливо) частенько N. A. двійні сер. роду замість *i* має кінцівку муж. роду *a*: dva mesta, leta, gnizda, pola, kolesa. Проте буває, що по деяких говірках форми числа многого заступають форми двійні [1]).

Мова *сербо-лужицька* найповнійше од інших славянських мов заховала форми двійні; тільки тут Loc. має спільну форму не з Genet., а з D. J. Кінцівки відмінків двійні в мові с.-лужицькій такі (нижне-лужицької):

	м. р.		*жін.* та *сер. р.*
N. A. V.	— *a*		— *je*, — *i*.
G.		— *owu*	
D. J. L.		— *oma*.	

Як бачимо, сербо-лужицька мова заховала всї форми двійні речівників давньої славянської мови. Тільки верхнелужицький говір для Genet. двійні має форму Genet. множина: dubow, slowow, rybow [2]).

Двійне число речівників в *українській* мові досить повно зберегло ся до нашого часу по ріжних закутках України, хоч, правда, вже не завжди з значіннєм двійні. Найбільше збереглa ся форма N. A. V. жіночого роду, в менших остатках лишила ся форма D. J., а від форми G. L. сливе нїчого не зберегло ся. Живе двійне число як в мові людовій, так і в мові письменній.

В давній українській мові двійне число мало форми, однакові з формами двійного числа давньої славянської мови. Ці форми двійні були не тільки письменним наслїдуваннєм славянської традиції, — їх досить багато подибуємо у письменників, що писали „простою", людовою мовою.

[1]) Т. Флоринскій, I, ст. 437—438.
[2]) Т. Флоринскій, II, 635.

Дуже рано форми множини почали заступати двійню, особливо форми G. L. та D. I.; процес сей досить помітний вже в XV віці. Багато причин було до заміни двійні числом многим: нахил мови до упрощення форм язикових; причина синтаксична; крім того, число двійне і число многе, означаючи многість, злили ся до купи, і злили ся так, що число многе значно переважило двійню [1]). Крім того, значною причиною до зникнення форм двійні мови вкраїнської були й сусїдні впливи з боку мов російської та польської, де рано загубилась двійня і здавна запанували форми числа многого.

Проте форми двійні, особливо N. A. V. ще були широко росповсюджені в лїтературі XVI і XVII віків. І тільки потім, з упливом часу, починає губитись чистота двійні навіть в формі N. A. V.

Двійного числа в українській мові, як і в інших славянських мовах, вживаеть ся вже не у всїх тих випадках, коли його вживалось в мові давнїй славянській. Можлива річ, що паристі члени чоловічого тїла, — очі, уші, руки, ноги і т. інш. були причиною до витвору взагалї двійного числа; речівники, що визначали ці паристі члени, з давних давен мають форму двійні. І з протягом часу, коли вже почав ся і ширив ся процес страчення форм двійні, ці речівники по славянських мовах заховали форму числа двійного навіть тодї, коли б ми чекали форми множини. І тепер в язицї українськім, коли мова точить ся про паристі члени чоловічого тїла, от як: руки, ноги, уші, очі, плечі, вживаеться числа двійного (тільки по формі, а значінне множини).

Частїйше двійного числа вживаеть ся тепер в мові вкраїнській по числівниках *два*, *дві*, *обидва*, *обидві*, а по анальоґії з ними двійня буває і по числівниках *три*, *чотирі*. В мові старо-славянській числівники три, четыре двійні по собі не вимагали, — двійня по їх повстала вже в пізнїйшу добу.

Отсима двома випадками і обмежуеть ся вживанне двійні. В мові славянській двійного числа ще вживалось тодї, коли мова точилась про дві особі або речі. Цього випадку вкраїнська мова не знає: форм двійні для часівників

[1]) I. Baudouin de Courtenay,—Szkice językoznawcze, 1904, т. I, 223—224.

(verbum) вона не заховала. Проте в українській мові подибують ся випадки двійні в деяких словах, що здавна, як речі паристі, вживались в двійні, от як слова *шта́ні*, *двері* (однини до слів цих нема), *чобо́ті*.

Перше ніж перейти до форм двійні в українській мові, скажемо декільки слів про рід числівника д в а, д в і. В мові давній славянській числівник **дъва** по родах відмінював ся так: **дъва, оба** — це форма для мужеського роду, а **дъвѣ, обѣ**—для жіночого і середнього родів. Так само числівник д в а, о б а — муж. р., а д в і, о б і — жін. і сер. р. в мовах — болгарській, словінській, чеській, словацькій. Але в мовах серьо-хорватській, польській (з XVII віку) і російській *два, обидва* — це форма спільна і для муж. роду і для середнього, а *дві, обидві* — тільки роду жіночого. [1]) Мова вкраїнська йде за мовою давньо-славянською і розрізняє форму числівника муж. роду від середнього: *два, обидва* — це форма тільки муж. роду, а *дві, обидві* — жіночого і середнього родів. Проте вже в пізнійшу пору середній рід, під впливом мови російської (де *два* стає родом середнім вже з XIII віку) та польської, став нахилятись до роду мужеського, і деколи — правда, дуже не часто — середній рід бере форму *два*: *два* слова, *два* вікна. Форму *два*, як форму роду середнього, знаходимо здебільшого в письменстві; в фолькльорних записах і в мові людовій вона дуже рідка.

Тепер розгляньмо форми двійні перше N. A. V. окремо по родах, потім форми D. I. і нарешті — G. L.

N. A. V. двійні **роду мужеського** в давній славянській мові мав кінцівку **а, ꙗ** для основ на **о** і кінцівку **ъı** для основ на **ŭ**: **дъва влъка, дъва раба, дъва конꙗ, дъва сънъı, дъва домъı.**

В мовах, що дуже впливали на мову вкраїнську, двійня N. A. V. роду мужеського мала таку долю.

В мові *польській* N. A. V. перше кінчив ся, як і в старій славянській мові, на *а* (більше при речівниках з шелестовою піднебенного походження, менше — з твердою шелестовою);

---

[1]) V. V o n d r á k, Vergleichende Slavische Grammatik; Ф л о р и н с к і й, I, 121, 313, 471; II, 159, 277, 477.

dwa grosz*a*, dwa brateńc*a* (XV в.), dwa miecz*a* (XVI в.), dwa woł*a*, і т. п. Проте вже з XIV віку форми числа многого (N. A. V. з кінцївкою *ie*, *i*, *y*) почали заступати форми двійнї: dwa prolog*i* (XVI в.), obadwa narod*y*, dwa miecz*e*, dwa męż*e* (XIV в.). Кінцівка двійнї *a* таким чином губилась. Проте ще й тепер чути: dwa grosż*a*, dwa garc*a*, dwa curjerk*a* (більше в мові людовій), поруч: dwa grosz*e*, dwa garc*e*, dwa curjerk*i* і т. п. (більше в мові письменній); подибуеть ся й множина з формою двійнї: koszt*a*, grunt*a* ,organ*a* і т. п.[1])

В мові *російській* здавна кінцівкою N. A. V. двійнї м. р. було *a*. Але форми числа многого рано почали заступати число двійне: Чудовський Новий завіт XIV в. — быста друз*и* (річ про дві особі). [2]) Проте в мові російській і досї ще в повній силї живуть давнї форми двійнї на *a*: два сто*ла*, три нож*а*, четыре мост*а*, множина: стол*ы*, нож*и*, мост*ы*.

Як відомо, ще в пору старо-славянської мови форми основ на **u** почали впливати на форми з основами на **o**. Що до мови вкраїнської, то тут взяли перевагу форми з основами на **u** (от як в мові словінській, де теж зберегло ся багато остатків основ на **u**). Можливо, що N. A.V. двійнї речівників муж. роду основ на **o** в українській мові взяв кінцївку N. A. V. речівників м. р. на **u**: замісць два вовк*а* стало — два вовк*и*, замісць два кон*я* — два кон*ї*. Така кінцівка двійнї стала однаковою з формою N. A. V. множини, що пережила таку само долю. Процес цей вже помітно з XIV-го віку: два хрест*ы* (Галицька грамота р. 1393), два город*ы* (Іпатськ. сп. лїт.) [3]).

В теперішнїй українській мові N. A. V. двійнї муж. роду кінчить ся на **и** по твердих шелестівках, на **і** по мяких.

Подаємо п р и к л а д и з фолькльорних записів і лїтератури [4]).

---

[1]) I. B a u d o u i n d e C o u r t e n a y, ст. 225, 226; 205.

[2]) A. С о б о л е в с к і й, ст. 203.

[3]) С о б о л е в с к і й, ст. 205.

[4]) Поясненнє скорочень деяких праць, яких ми вживаємо коло прикладів:

Гр. — Б. Д. Гринченко — „Этнографическіе матеріалы", т. III, Чернїгов, 1899.

Гуц. — „Гуцульщина". Написав проф. Володимир Шухевич. Третя часть. 1902.

А) Тверда кінцівка - *и*.

В чистому полї стоять два дуб*и* (Харьків, *Н. п.*, 247).
Два голуб*и* пили воду, а два колотили (*Тр.* 239).
Ой два син*и* оре, чотирі молоте (Ізюмськ. пов., *Н. п.*, 243).
Ой мала та Гребенючка та два син*и* (Криворівня, *Гуц.*, 199).
Є в удови два син*и* (Ушицьк. пов., *Тр*. 977).
Два яр*и* да глибокиї (Радомиський п., *Н. п.* 290; Васильківськ. п., *Тр.* 554).
Два качур*и* вют ся (Яворів; *Гуц.* 119).
Ішли два дід*и* (Драгоманов [1]), т. IV, 248).
Два сокол*и* медок пе (Ушицький п., *Тр.* 249).
Ой летїло два сокол*и* (Яворів; *Гуц.* 158).
Два сокол*и* лїтає (Лївий бік Днїпра, *Н. п.*, 115).
А в чистому полї два намет*и* стоїть (Роменськ. п., *Н. п.* 450).
Два варіянт*и* (Драгоманов, т. II, 191).
Прийшли обидва ангел*и* в Содом (Кулїш [2]), ст. 19).
Два голос*и* маю (Проскуровськ. п., *Гр.* 255).
Два рок*и* (Драгоманов., т. II, ст. 183).
Там стояло два ду́бочк*и* (Миргородськ. п., *Тр.* 298).
Де взяли ся два купчик*и* з Польщі (Конотоп, *Н. п.* 98).
Два братик*и* зроду (Золотоноша, *Н. п.* 249).
Два козак*и* шлють ся (*Тр.* 170).
Два козак*и* прийшло (*Тр.* 182).
Сїсї два люд*и* два розбійник*и* (Голови, *Гуц.* т. IV, 156).
Узяв милий милу за обидва бок*и* (Ніжинськ. п., *Гр.* 265).

Не вертають ся три бра́т*и*,
По світу блукають,

И. п. — „Историческія пѣсни малорусскаго народа. Вол. Антонович і М. Драгоманов. Т. I, 1878.

Н. п. — „Народныя южнорусскія пѣсни. Изданіе Амвросія Метлинскаго. Кіевъ. Въ университетской типографіи". 1854.

Тр. — „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край". Том. V, 1874 р.

У. п. — Сборникъ украинскихъ пѣсенъ, издаваемый Михаиломъ Максимовичемъ". Ч. I, Київ, р. 1849.

Інші джерела зазначатимуть ся поруч самих прикладів.

[1]) „Розвідки про українську народню словесність і письменство", 4 т., 1899 і далї.

[2]) „Сьвяте письмо старого і нового завіту", 1903, у Віднї.

І три шлях*и* широкиї
Терном заростають (Шевченко, „Основа", 1861 р., I, ст. 5).
За три шлях*и* за широкиї,
За три ліс*и* за високиї (Глухів, *Н. п.*, 288).
По три смух*и* з барана (*Н. п.* 262).
Ідут ляхи на три шлях*и* (*Н. п.* 135).
Ідут ляшки на три ляшк*и* (Жабе, *Гуц.* 178).
Єсть у мене три сад*и* зелені (Хорол, *Н. п.* 212).
Міг би йому три град*и* даровати (Полтавщ., *Н. п.*, 209; *У. п.*, 33).
Да й покинув три колос*и* в стозї (Козелецьк. п., *Тр.* 555).
На тарільці три лин*и* (*Тр.* 200).
Стріло вдову три бурлак*и*,
Да усї три гайдамак*и* (*Гр.* 418).
Де три терн*и* дрібненьких,
Два байрак*и* зелененьких,
То там спочивали три брат*и* рідненьких (Зіньківськ. п., Полтавськ. губ., *Н. п.* 418).
Три степ*и*, три річк*и* (Гадяч, *Н. п.* 289).
Ой любив козак да три год*и* (Пирятин, *Н. п.* 80).
Тепер же ти, матусю, аж три гріх*и* маєш (Поділле, *Тр.* 722).
Ой кохались три годочк*и*,
А розстались — три часочк*и* (Остер, *Н. п.* 69).
Ой є в мене три коник*и* в стані (Глухів, *Н. п.* 104).
Тікало три братік*и* рідненькі,
Три товарищі сердешні (Лубенськ. п., Полт. г., *Н. п.* 113).
Приїхали три казак*и* з повку (Черніг., *Н. п.* 105).
Учора з вечора три козак*и* прийшло (Гадяч, *Н. п.* 8).

Пішли козаки на чотирі шлях*и* (*У. п.* 61).
Ходив би я до дївчини по чотирі раз*и* (Гадяч, *Н. п.* 109).
Штири волик*и* і два коник*и* в дишлї (Ушицьк. пов., *Тр.* 232).
Ой у полї криниченька на чотирі звод*и*,
Любив козак дївчиноньку не чотирі год*и* (Гадяч, *Н. п.* 7; *Тр.* 182).
Чотирі хатнїї угл*и* (Радомисль, *Н. п.* 160).

В) Мяка кінцівка *-ї*.

Та й орав три дн*ї* у яринї (Лубни, *Н. п.* 51).
Два дн*ї* свого сина клене-проклинає (Сосницьк. п., *Н. п.* 417).

Писав три дн*ї* і три ноч*і* (Глухов, *Н. п.* 10).
Минуло два місяц*ї* (Драгоманов, т. II, ст. 185).
Ой тїкали два ледїн*ї* по горі садами,
А за ними два капрал*ї* з довгими шаблями (Ibid., ст. 59).
Усип скаженої два кухл*ї* (М. Старицький, „Маруся Богуславка", 1905, ст. 16).
Ой на воді два лебед*ї* днює і ночує (*Тр.* 250).
Два лебед*ї* над водою (Ушицьк. п., *Тр.* 224).
Ай украв я два баранц*ї* (Жабе, *Гуц.* 129).
Ой зійшли, зійшли, два місяц*ї* ясних,
Та й вандрували два товариш*і* красних (Ушицький п., *Тр.* 96).
Три кон*ї* ворониї (Сосницьк. п., Черн. губ., *Н. п.* 377).
Заплакали два ледїн*ї* (Яворів, *Гуц.* 116).
Вже не три дн*ї* не три ноч*і*
Бeть ся пан Трясило (Кобзарь, 1907, ст. 5).
По два рубл*ї* скидати (Сквирський п., Київщина; Рудченко [1]), 114).

Що до давньої кінцівки N. A. V. двійнї *-а*, *-я* речівників основ на **o**, то вона подибуеть ся в українській мові дуже рідко — її заступила, як ми бачили, кінцівка двійнї основ на **u**. Заховалась стара форма двійнї на *-а*, *-я* тільки в деяких словах (звичайно, не завжди в значіннї двійнї): рукàв*а*, повод*á*, світ*á*, ґрунт*á*, вýса (форма множини—вýс*и*), вíвсá, лї́сá, слїда, труда, год*á*, два сúн*а*, два купц*я*, три злоді*я*, три брат*а*.

Ця кінцівка на *-а*, *-я* в українській мові (особливо в письменній) здебільшого буває просто під впливом мови російської, де форма ця вповнї зберігла ся до нашого часу. В піснях людових цеї кінцівки частенько вимагає рима.

П р и к л а д и.

Кохала козаченька два год*а*,
Сама остаю ся молода (Гадяч, *Н. п.* 47).
Ще дївчина молода...
Аж за три год*а* (Ушицьк. п., *Тр.* 291).
Породила два син*а*.

---

[1]) И. Я. Р у д ч е н к о,—„Чумацкія народныя пѣсни", Київ, 1874.

Да обидва Васил*я* (Новгородсів. пов., *Тр.* 924).
Росло, росло два цвітк*а* (*Тр.* 302).
Промовляють два брат*а* словами (*И. п.* 333).
Два коник*а* в дишлї (Полтав., *Н. п.* 82).
Два кум*а* йшло (Глїбов, „Основа," 1861 р., I, 100).
Три брат*а* рідненьких (*У. п.* 19).
Да три собі син*а* мала (*И. п.* 259).
Три злот*а* (Кобзарь, 1907 р. ст. 277).
Ще два карбованц*я* (М. Кропивницький, Твори, т. II, 6).
Я дав тобі аж два бублик*а* (Ibid., ст. 7).
Стояли тумани не год і не два,
Стояли та тумани чотирі год*а* (Чернїгівщина, *Гр.* 406).
Стояло три дом*а* (Чернїгівщина, *Гр.* 406).
Сії три год*а*,
Хоть на три час*а* (Ушицьк. п., *Тр.* 976).
Мала вдова та чотирі син*а* (Ушицьк. п., *Тр.* 985).
І два брат*а* нежонаті (Ушицьк. п., *Тр.* 986).
Ой підлети під небеса,
Защебечи на три голос*а* (Воронїжськ. губ., *Тр.* 939).
Та було править три рубл*я*,
Та було справить три плуг*а*,
Та було справить три кон*я*,
Та було спахать три лан*а* (М. Жаботин, Черкаськ. пов., *Тр.* 1137).
Ой погнали чумака
На три битиї шлях*а* (Ізюмськ. пов., Харьківщина).
А там у двора да три терем*а* (*Гр.* 16; з паперів Лукашевича).

N. A. V. двійнї речівників **жіночого роду** в давній славянській мові мали кінцївку -ѣ (в основах на а) та и (в основах на ја): **дъвѣ женѣ, дъвѣ овьцѣ, дъвѣ ѕемли, дъвѣ доуши.** Ця форма N. A. V. двійнї найбільше збереглася в українській мові серед інших остатків двійнї; кінцївка цеї форми в українській мові -і, що походить з давнього ѣ: дві баб*і*, дві пар*і*, дві коп*і*, дві годин*ї*.

Форми ці були широко росповсюджеві в нашім старім письменстві; їх знаходимо в кожній книжцї, писаній простою мовою. В XVII віці і на початку XVIII форми цеї вжи-

вають досить широко, і в писаннях, напр., Ґалятовського часто подибуемо двійне число речівників жіночого роду з кінцівкою на ѣ (і). Приклади з „Неба Нового“ 1665-го р.: двѣ невѣстѣ к. 121 відв., стоялы двѣ драбинѣ к. 99; з „Месії Правдивого“: двѣ натурѣ въ Христѣ к. 27, обидвѣ натурѣ к. 100, тры годинѣ к. 186, двѣ церквѣ к. 400 відв., двѣ персонѣ к. 108 відв. і т. п.

В писаннях Антонія Радивиловського [1]: двѣ причинѣ („Огородок“ к. 45), двѣ шатѣ (Ог. 329), двѣ натурѣ (Ог. 146), на обѣдвѣ сторонѣ (II ред. Ог. 172), двѣ трубѣ (ibid., 182), двѣ рыбѣ („Вѣнец“, 162 відв.), три коровѣ (Ог. 1069), і т. п.

Тепер ці форми двійного числа жіночого роду широко росповсюджені по всіх закутках України, росповсюджені більше над усі форми двійні [2]).

1. Ось приклади з фолькльорних записів.

Візмішь мене на три добі до церкви (Винницьк. пов., Поділле, *Тр.* т. I, 201).

Дві вербі (Вуйковичі, Торки; „Про говір долівський“ Верхратського, „Зап. Укр. Наук. Тов.“, т. XXXV, ст. 70).

У його дві гаві з рота вилетіло (Чернігівськ. п., „Изъ устъ народа“ Грінченка, ст. 214).

Дві сірі корові (з Станиславівськ. округу, Головацький [3]), т. I, 198).

Дві корові з загороди (Яворів, *Гуц.* 117).

Три корогві на забачевье (*У. п.* 56).

Ой на городі дві лободі (Проскур. пов., *Гр.* 219).

Три разом біді (Немиров, Брацлавщина; Номис [4]) № 2190).

Чотирі мажі солі (з рукоп. збірн. Куліша, *Тр.* 1036).

---

[1]) М. Марковскій, — „Антоній Радивиловскій“, ст. 165.

[2]) Тому дехто з фільольоґів в своїх працях зазначае тільки форму двійні жіночого роду. Див., напр., Будде—„Лекціи по исторіи русскаго языка“, 1907 р., ст. 200.

[3]) „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Головацкимъ“, Москва, 1878 р.

[4]) „Українські приказки, прислівъя и таке инше“, 1864 р.

Я дав би дві зім*ї* за одно лїто (Київщина, Номис 656; „Зап. о Южн. Руси“ І, 148).
Розлетїмо ся по горах та й по долинї,
Роскраємо серце на дві половин*ї* (Галичина, *Тр.* 856).
Роскраяли моє серце на дві половин*ї* (Проскур. п., Поділле, *Гр.* 249, 256).
Любив же я дві дївчин*ї* (Ibid., 249).
Плачуть дві дївчин*ї* (Задурьик, Ворохта, *Гуц.* 172, 221).
Три дївчин*ї* (Дубенський п., Волинь).
Аж там дві калин*ї* стоять у долинї (Z. Pauli, II, 72; Головацький, III, 75; Рудченко, Чумацькі п., 221).
А в долинї дві калин*ї* (Козелецький п., Чернїг. губ., *Тр.* 526).
Там у лузї при долинї
Колихала дївчина дві дитин*ї* (Волинська губ., *Тр.* 354).
Ой у лузї на калинї
Там дївчина колихала дві дитин*ї* (Канївськ. п., *Гр.* 268 [1]).
А на моїй голові штири крушин*ї* (Поділле, *Тр.* 585).
Та билась орда три дн*ї* й три годин*ї* (Полтава, *Тр.* 957).
Писав два дн*ї* й дві годин*ї*,
Поки списав дві бровин*ї* (з паперів Горленка, *Гр.* 243).
Дві стїн*ї* (Вуйковичі, Торки; „Про говор долівський“, „Зап. Укр. Наук. Тов.“ т. XXXV, ст. 70).
І дві сестр*ї* холостиї (Ушицьк. п., *Тр.* 986).
Виїж трави дві косар*ї* (Максимович [2]), ст. 8).
Чотирі пар*ї* волів (М. Сміла, „Записки о Южн. Руси“ Кулїша, т. І, 144).
Да на тобі, мила, аж три коп*ї* грошей (*Тр.* 517).
Мало-мало не три тисяч*ї* (*У. п.* 58).
Ой устав, устав, три свіч*ї* зсукав (*И. п.* 6).
Дві душ*ї* згубила (Ново-Ушицьк. п., Поділле, *Гр.* 355).
Ой у полї три топол*ї* (*Тр.* 329).
Побило мене в полї три недол*ї* (Харьківська губ., *И. п.* 110).
Рають йому дві дївиц*ї* (Ушицький п., *Тр.* 35).
А в вдовицї дві світлиц*ї* (Волинь, *Тр.* 423).

---

1) Редакторів (Грінченків) титул цеї піснї: „Дви дивчын*ы*“.

2) „Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ“, Москва, 1827.

2. Приклади з лїтератури.

Держить дві корові („Пропащі“ Н.-Левицьк., 1908, ст. 5).
Дві корові паслись на левадї (ibid., 68, 18).
Дві гіпотезї для пояснення світа (Павлик [1]), 100).
Дві причинї довели до злуки (ibid., ст. 32).
На руках кістлявих дві дитинї носить (П. Кузьменко, „Основа“ 1861 р., II, 41).
До боку присилені 4 струнї (*Гуц.* 69).
Дві козацькі марі (Кулїш, Твори, 1908, т. I, 319).
Дві панські марі (Ibid., ст. 323).
Має три парі волів („Пропащі“, ст. 18).
Дві корові пасе ся в лїсї (Смаль-Стоцький, Граматика, 1893, ст. 77).
В тім селї було чтири церкві (Ibid., ст. 143).
Розрізнюємо три відмінї (Ibid., ст. 120).
Дві дитинї, дві дївчинї добрих (Ibid., ст. 146).
Дві рибі, дві зімі, дві хатї, три бідї (Є. Тимченко, Граматика, ст. 110).
Дві відмінї (А.Кримський, Грамматика, т. II, вип. 1,ст. 33).
Три годинї (Соболевський, „Лекціи“, 205).
Дві корові, три годинї (Залозний, Граматика. ст. 24).
Дві паннї, дві громадї, дві бабі (Охримович, [2]) ст. 29).
Штире ба́бі (Буковина, Е. Огоновський [3]), ст. 156).

3. Наші записи.

В містечку Брусилові, Радомиського п. на Київщинї й по сусїднїх селах нам довело ся записати такі приклади з двійнею речівників жіночого роду. Мав я дві десятинї землї. Осталось у батька дві сиротї. Дві дитинї втопилось. Три ямі викопано. Приїхало аж штири хурі. Дві насїнинї, ранї, горі (гора̀), сестрі, голові, бабі, хатї,латї, бідї, душі, речі, печі.

В селї Дубрівцї, Радомиського повіту, записано: дві корові, дві сокірі, дві липі, дві голові.

Село Високе, Радомиськ. п.: за три рублї штири підводї (хурі).

---

1) „Історія боротьби між релїґією і наукою“, переклад Павлика.
2) „Про наголос в українсько-руській мові“, „Записки Укр. Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. XXXIII.
3) „Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache“, 1880

С. Морозівка, Радом. п.: пошив дві пар*і* чобіт.

З міст. Червоної, Житомирського повіту, записано: сиділо дві баб*і*. Зносив чобіт дві пар*і*. Дві дївчин*ї*, дві коров*і*, макитр*і*, дві ям*і*.

З с. Грузського, Київського повіту: дві пар*і* вінчалось. Дві коп*і* нажала. Дві дївчин*ї* (і дві дївчат). Дві коров*і*.

З с. Лемишівки, Пирятинського повіту, записали: дві десятин*ї* поля. Три коров*і* пасло ся. Дві бров*і*. Дві дївчин*ї* (і дві дївчат). Дві коров*і*.

В мові давнїй славянській, як відомо, коли речівник жіночого роду основ на **а** кінчив ся на горлові шелестівки г, к, χ, то вони в N. A. V. двійнї переходили в сичучі шелестівки: г — в з, к — в ц, χ — в с: дъвѣ нозѣ, дъвѣ рѫцѣ, дъвѣ моусѣ. В українській мові цей саме процес ще широко росповсюджений як в мові людовій, так і в письменній: дві но*зї*, дві ру*цї*, дві му*сї*.

Ось приклади з фолькльорних записів і лїтератури.

А. *Шелестова* (consonans) г.

Я маю дві но*зї*, ринка має три но*зї* (*Тр*. т. II, ст. 497).

Дві но*зї* (Хотинець, Верхратський — „Про говор долівський").

Дві но*зї* (Будде, „Лекціи", 1907, ст. 200).

На обидві но*зї* (М. Левицький, „Літ. Наук. Вістн.", 1909, кн. VIII, ст. 246).

На козаку бідному летязї
Три сиромя*зї* (Сосницьк. п., Чернїг. губ., *Н. п.* 377).

Три сіромя*зї* (Богодухівськ. п. Харківськ. губ., „Записки о Южн. Р.", I, 200).

Три симиря*зї* лихиї (Лубенськ. пов., Полтавщина, ibid. ст. 15).

Є три доро*зї* на тім морі („Єтноґраф. збірн. Наук. Тов. ім. Шевч.", I, 17).

Будь мі щасливий на три доро*зї*,
На три доро*зї*, та у три землї (*И. п.* 6).

Три доро*зї* (Будде, — „Лекції", ст. 200).

Сидїли там три небо*зї* (Угорщина; Де-Воллан [1]), ст. 224).

---

[1]) „Угро-русскія народныя пѣсни. Собраны д. чл. Г. А. Де-Волланомъ", СПБ., 1884.

B. Шелестова к.

Дві ру*ці* (*Тр*. т. VII, проґрама).

В полонинку дві доріж*ці*,

З полонинки одна (Криворівня, *Гуц*. 111).

Усукав собі лишень три свіч*ці* (Брустури, *Гуц*. IV, 17).

Ой два він*ці* на стїнці (*Гуц*. 38).

Ми ходили до церков*ці*

Побачити дві голов*ці* (*Гуц*. 47).

Мінив (обіцяв) дїдик дві коров*ці* (*Гуц*. 58).

Мінив дядик дві корів*ці* (Коломія, од Гуцулів; Головацький, I, 198).

Великий дар, дві-три служен*ці* (*Гуц*. IV, 72).

На правій ручці носить три труб*ці*.

Лїчить вівці на три струн*ці* (Криворівня, *Гуц*. IV, 88).

Ой ходив, ходив, три труб*ці* носив,

Ой три трубоч*ці* та в правій руці (Ясенів гор. *Гуц*. IV).

Винесла вона дві склян*ці* вина (Головацький, т. I, 186).

Дві яблу*ці* дала (ibid., 69),

Оре він поле на три нив*ці* (Криворівня, *Гуц*., IV, 100).

Ой привіз мені три радосточ*ці* (Брустури, ibid, 104).

Шила-вишила три ширенон*ці* (Тюдів, ibid., 109).

Дві чей*ці*, ру*ці*, груш*ці* (Малковичі, Хотинець, I. Верхратський [1]), ст. 70).

У Ходжі було дві донь*ці* (Драгоманов, т. I, 233).

Дві хорватські каз*ці* (ibid, II, 21).

Дві дїв*ці* (Охримович [2]), ст. 29).

Дві му дїв*ці* на колїнах (Писання Федьковича, 1902 р., т. I).

Дві-три кап*ці* (капка, ibid., ст. 92).

У хатї дві жін*ці*, що пишуть писанки (*Гуц*. IV, 218).

Дві кач*ці* (граматика Могильницького).

Дві груш*ці* (Огоновський, „Studien", ст. 156).

Дві тріс*ці* (Граматика Смаль-Стоцького, 1893 р., ст. 18).

Дві книж*ці*, обидві о*ці* (А. Кримський, Грамматика, т. II, вип. 1-й, ст. 34).

C. Шелестова х.

Прикладів на відмінюванне *х* в *с* дуже обмаль.

Чотирі му*сї* (Тимченко, Українська граматика, ст. 100).

---

[1]) „Про говор долівський", „Зап. Укр. Наук. Тов.", т. XXXV.

[2]) „Про наголос в українській мові", „Зап. Укр. Наук. Тов." т. XXXIII, ст. 29.

2. Наші записи.

З м. Брусилова, на Київщині: Посварилось дві небо*зї*. Видав старшина дві бома*зї*. Обидві но*зї* обірвало. Взяв сокіру в дві ру*цї*

З с. Дубрівки: на дві но*зї* окривів.

З м. Червоної, Житомирського повіту: дві но*зї*, дві ру*цї*, дві о*цї*.

Речівники жіночого роду основ на і в N. A. V. двійні в давній славянській мові мали кінцівку и: дъвѣ пѫти, дъвѣ кости, дъвѣ рѣчи, дъвѣ памѧти, чьсти, чѧсти і т. и. В українській мові ця кінцівка и перейшла в и (ы): дві памят*и*, дві част*и*; але по шелестових *ж*, *ч, ш* (а також по *ць*, *ль*) пишуть не *и,* а *і*: дві реч*і* дві ноч*і* [1]). Проте діалектольоґічно і в останньому випадкови буває кінцівка *и*, як і в першому буває *і*: дві печ*и,* дві осен*ї*.

Ось приклади на двійню основ на і речівників жіночого роду.

Та привіз менї три даруночки,
Три даруночки та й три радост*и* (Ясенів. гор, *Гуц.* IV, 115).
У тому саду три корист*и* (Чернїгов, *Н. п.* 340).
Козацькиї суда на три част*и* розбивало (Сосницький п., *Н. п.* 989).
Був я на містї, чув я три віст*ї* (Овруч, Волинь, *Н. п.* 157).
Козацькі суда на три част*ї* розбиває (Пирятинськ. п., *И. п.* 197).
Ручки й ніжки на три част*ї* (*Тр.* 346).
А вдовиченька на три част*ї* рубають (Бориспољ, Переяславськ. пов., *Тр.* 1079).
А три корист*ї* за три радост*ї* (Чернїг. п., *Гр.* 38).

Речівники **середнього роду** в N. A. V. двійні в давній славянській мові мали кінцівку ѣ (основи на о) та и (основи на jo), цеб то таку само, як і в основах на а, ja речівників жіночого роду: дъвѣ лѣтѣ, дъвѣ поли, дъвѣ сътѣ

1) Тимченко, — Українська граматика, ст. 115.

(*двістї, сто* — речівник сер. роду). В українській мовів цьому випадкови маємо кінцівку і: дві лі*тї*, дві по*лї*, дві сло*ві* [1]),

Горлова шелестівка г, к, х в N. A. V. двійні речівників сер. роду в славянській мові переходила в з, ц, с: дъвѣ изѣ (иго), дъвѣ оцѣ (очи), дъвѣ оусѣ (оухо). В мові українській, хоч і не часто, маємо той само результат: дві о*цї* (очі), дві у*сї*.

Приклади.

Випий води дві озе*рі* (Максимович [2]), ст. 8).
На сто рублїв навіряє,
А на *двістї* прищитає (*Тр.* 1034).
Ми в церкві бували,
Три ди*ві* відали (Канївськ. п., *Гр.* 497).
Летїла ластівка через три по*лї* (Новгор.-Сїверськ. п., *Гр.* 64).
Приїхало три ца*рі*, три ца*рі*,
Нарікало три сло*ві*, три сло*ві* (*Гр.* 31).
Мила потопала, три сло*ві* сказала (Нїжинськ. п., *Гр.* 265).
Лише дайте зговорити три сло*ві* до дївки (Ясенів гор. *Гуц.* 208).
Кохала козаченька дві лі*тї*,
Сама зостаю ся у світї (Гадяч, Полтавськ. г., *Н. п.* 47).
В світї три лі*тї* болїти (Земля Чорноморських козаків, *Н. п.*)
Три лі*тї* (Номис, 47).
Буде сього добра в три колі*вї* (Київ ; Номис, № 7663).
Ой гуляю дв*і* лїтечк*и* (Борзенськ. пов., *Гр.* 71).
Дві тї*лї*, дві озе*рі*, дві яблу*цї* (См.-Стоцький, 98).
Дв*і* дерев*і*, дв*і* відр*і* (Тимченко, Граматика, ст. 107).
Дв*і* о*цї* (*Тр.* VII. 481, 531 ; Тимченко, 107).
Великий дар — дв*і*-три селон*цї* (селонько ; *Гуц.* IV, 98).
Дв*і* ву*сї* (вухо, ухо ; *Тр.* VII, 481).
Дв*і* яблу*цї* (Хорольський п.; Тимченко, 107).

Дв*і* яб*цї*, три яб*цї*, дв*і* пю*рі*, дв*і* простира*лї* (Вуйковичі, Святоє, Заміхів ; Ів. Верхратський, „Про говор долівський“, ст. 70).

---

[1]) П. Житецький („Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ“, 1898, ст. 67), зазначаючи останки двійнї, каже, що залишилось „даже“ (?) дві слові.

[2]) „Украинскія народныя пѣсни“, 1827.

Наші записи.

В м. **Брусилові**, Радомиського пов., ми записали такі приклади: Бери дв*і* весл*ї*. Дв*і* пол*ї* заорано. Спіткало дв*і* гόр*і* (горе) разом. У хатї штири вікн*ї*. Дв*і* дерев*і* зломало. Як би я мав дв*і* серц*ї*. Прибігло з поля дв*і* ягнят*ї*. Одморозив собі обидв*і* ву*сї*. Дв*і* колес*ї* знайшов. Три пасм*і* ниток купила. Заробила собі дв*і* платечк*и*.

В с. **Дубрівцї**, Радомиськ. п.: дв*і* відр*і*, обидв*і* пір*і*, дв*і* слов*і*.

З с. **Грузського**, Київськ. п.: дв*і* сел*ї*, три озер*і*, штири вікн*ї*.

З м. **Червоної**, Житомирського п.: дв*і* ярм*і*, дві стегн*ї*, дві пол*ї*, дві вікн*ї*.

З с. **Лемишівки**, Пирятинського пов.: дв*і* сел*ї* згоріло. Дв*і* пол*ї* знївечило. Дві вікн*ї* у садок.

Двійне число речівників деколи подибуємо і без числівників; речівники цї — паристі члени людського тїла, як от ноги, руки, очі: *нόзї*, *рýцї*, *όцї* (*очі*) (наголос множини). Слова цї і по всїх сучасних славянських мовах теж мають форму двійнї навіть тодї, коли б ми чекали числа многого.

В старій мові було теж саме: Богъ вдалъ есть въ роу*цѣ* наши (Лаврентевськ. спис. лїтоп.).

Приклади.

Були мої *нозї* в неї на порозї (Ушицький п., *Тр.* 224).
Доженете у Прилуцї,
Не вяжіте Касї *руцї* (Полтавщина, *Тр.* 910).
Простирай же *руцї*, котрі Бога носили (Борисполь, Переяславськ. п., *Тр.* I, 168.)
Не дивітесь моїй муцї,
Беріть хрест у *руцї* (Канївськ. п., *Гр.* 151).
Нехай мої *руцї* поїдять гадюцї (Зиньківськ. пов., *Гр.* 266).
Складїм *руцї* (А. Кримський, Граматика, т. II, вип. I, ст. 33).
Позад *руцї* звязали (I, 139).

Числівники складові, коли кінчать ся на *два*, *дві*, *три*, *чотирі*, вимагають по собі теж форми двійнї (звичайно, з

[1]) В українській дитячій мові завше *нозї*, *руцї*, але від слів *нозя*, *руця*.

значіннем множини): 22 десятин*ї*, 34 букв*і*, 32 вікн*ї*, 103 пір*і*.

Були пятьдесять чотирі год*и* у неволї (Полтавщина, *И. п.* 218; *У. п.* 44).

Двайцять три коров*і*, сто сорок два рок*и* (См.-Стоцький, ст. 145).

Коли підметом (subjectum) в реченнї буде речівник числа двійного, то присудок (praedicatum) в давнїй славянській мові був теж у числї двійному; мова вкраїнська вже не знає двійнї від часівників (verbum), і в такому випадкови в нїй присудок кладеть ся в числї одиничному, а не многому: дві дївчині *співає*, два чоловіка *йде*, три корові *стоїть*, *приїде* дві паннї. Коли ж присудок часу минулого, то він кладеть ся в 3-ій особі роду середнього, числа одиничного: дві дївчині *співало*, *приїхало* три паннї (В українській мові взагалї коли підметом є числівник з речівником, то присудок кладеть ся в однинї).

Приклади.

Два намети *стоїть* (Роменськ. п., *Н. п.* 450).

Два соколи медок *пє* (Ушицьк. п., *Тр.* 249).

Два соколи *лїтає* (*Н. п.* 115).

Дві корові *пасе ся* в лїсї (См.-Стоцький, Граматика, ст. 77).

Там *стоїть* три тополї (ibid., 143).

Приходить два старцї (ibid.).

Є три дорозї на тім морі („Етноґр. збірн.“, I, 17).

Виросте з тебе три зілини (Конотоп., *Н. п.* 310).

Три пригодоньки *буде* (Пирятинськ. п., *Н. п.* 89).

У Ходжі *було* дві доньцї (Драгоманов, 1, 233).

У його дві гаві з рота *вилетїло* (Чернїгівськ. п., „Изъ устъ народа“, 214).

Побило мене в полї три недолї (Харьківська губ., *И. п.* 110).

Заскочило тільки два зерняточка (О. Стороженко, Оповідання, 1897, ст. 13).

Там *стояло* два дубочки (Миргородськ. п., *Тр.* 298).

Два козаки *прийшло* (*Тр.* 182).

Такі головні з'явища двійного числа речівників в формі N. A. V. в українській мові. Заховалось двійне число, як бачимо, досить широко і чисто.

Проте двійне число вже здавна почало губити свою правильну, відповідну давній славянській мові форму і стало міняти її на форму числа многого: замість дві баб*і* з'явилась нова форма—дві баб*и*, зам. дв*і* сел*ї*—дв*а* сел*а*. Звичайно, лишилась тільки форма двійні, значінне ж загубилось давно і замість нього з'явилось значінне числа многого. Процес цеї заміни відбував ся як через анальоґію з числом многим, так і особливо через вплив мови російської та польської, де форми множини давно вже заступили форми двійні [1]).

Розгляньмо цю **заміну числа двійного числом многим** окремо по родах—жіночому та середньому. Про **мужеський рід** ми писали вище: там давню кінцівку *а* (основ на **о**) заступила кінцівка *и* (=ы) двійні основ на **u**: зам. два вовк*а* стало два вовк*и*. Впливало тут, певне, на таку заміну і число многе, де кінцівкою N. було теж *и*. Двійний вплив повів до того, що давня кінцівка двійні *а* рідко подибуеть ся в мові вкраїнській.

В мовах, що мали великий вплив на мову вкраїнську—польській та російській, доля N. A. V. двійні **жіночого роду** була такою.

В мові *польській* N. A. V. двійні кінчив ся на *ie*, *e*, *i*: dwie babce, obie stronie, dwie rybie, dwie niedzielie, dwie kanwi, і т. п. Але з часом, вже з XVI-го віку, і тут форми числа многого (з кінцівкою *ie* по мяких шелестових і *y* по твердих) почали заступати двійню: obie stron*y*, dwie gór*y*.

В мові *російській* теж здавна загубились форми двійні жіночого роду, їх заступила форма Genetivus'а однини (по анальоґії з формами двійні роду мужеського, де кінцівка двійні *а* була однаковою з кінцівкою однини): двѣ чар*ы* (духівниця Івана Калити), вземъ двѣ рыб*ы*, двѣ цат*ы* (Еванґ.

---

[1]) Смаль-Стоцький в своїй граматиці (ст. 77) навіть каже: „Уживаннє двійні не є доконечне; можна замість неї уживати також множини".

А. Кримський („Украинская грамматика", 1907, т. II, вып. 1-й, ст. 33) каже теж саме: „Двойственное число, въ качествѣ сознательнаго свовоупотребленія, свойственно только именамъ рода женскаго и средняго, при чемъ его употребленіе не обязательно; такъ, вмѣсто „обидві оцї" всегда можно употребить выраженіе: „обидва ока", т. е. число единственное въ роли множественнаго; вмѣсто „дві книжцї" свободно говорится и „дві книжки", вмѣсто „складїм руцї" (=сложимте руки) можно употребить и множ. число „складїм руки" и т. д.".

р. 1355). Проте ще в XIV віці читаемо: двѣ телѣзѣ (Стихирар р. 1380) [1]).

Що до мови вкраїнської, то тут речівники *жіночого роду* теж здавна вже почали губити свою форму, замінюючи її на форму числа многого: замість дві коров*і* з'явилась нова форма — дві коров*и*, зам. дві дївчин*ї* — дві дївчин*и*, зам. дві ям*і* — дві ям*и*, і т. и. Причиною цеї заміни були — з одного боку вплив форм числа многого, з другого—вплив мови російської та польської. Вже в XVII віці, у Іоанїкія Ґалятовського, читаемо частенько: двѣ натур*ы*, двѣ персон*ы* замість двѣ натур*ѣ*, двѣ персон*ѣ*.

Приклади з фолькльорних записів та літератури.

Іcправ менї три труб*и* (*У. п.* 96).
А три верб*и* схилили ся (Глїбов, „Основа", 1861 р., I, 98).
Чотирі воли, чотирі коров*и*,
За твое біле личко, за чорні брови. (*Тр.* 85).
Менї дала дві коров*и* (Проскур. п., *Гр.* 402).
Поставлю вартоньку
На всї чтири брам*и* (Ушицьк. повіт, *Тр.* 64).
Горе тому козаченьку,
Що дві дївчин*и* кохае (*Тр.* 196).
І поставив важну хату на дві половин*и* (Стороженко, „Основа", 1861 р., II, 39).
Виросте з тебе три зілин*и* (Конотоп, *Н. п.* 310).
Виїв трави три долин*и* (Ушицьк. пов., *Тр.* 43).
Проведу я свою матїнку
За дві гор*и* та високиї (Радомисль, *Н. п.* 290).
Козаченько за дївчину та три коп*и* дав (Гадяч, *Н. п.* 317).
За три коп*и* звінчав у будень (Шевченко, „Основа" 1861, II, 4).
Мали тато дві коз*и* (Ушицьк. п.; *Тр.* 1156).
Печені разної три хур*и* (Котляревський, „Собраніе сочиненій", Полтава, 1896, ст. 174).
Чи розломим три коров*и* (Кобзарь, 1907, ст. 193).
І три пан*и* і баронство (Ibid., ст. 198).
Три ворон*и* (Ibid., ст. 227).
Неначе три сестр*и* старі (228).

---

[1]) Соболевскій, „Лекціи", ст. 204—205.

Тодї б разом дві руїн*и* (231).
Аж три пар*и* на радощах
Кумів назбірала (224) [1]).
Не дві голов*и* у мене (М. Левицький, Оповідання, 1907, ст. 183).
Ось тут на Сташевського аж дві жалоб*и* (Ibid., ст. 187).
Три пальм*и* („Украінськімъ дітямъ", переклади Олени Пчілки, 1882, ст. 10).
Обнявшись мов би дві сестр*и* (Ibid., ст. 13).
Спав я дві хвилин*и* (М. Коцюбинський, „Лїт. Наук. Вістн.", 1909, VIII, 200).
Менї видко обидві фіґур*и* (Ibid., 204).

Вплив числа многого і мови російської та польської виявив ся і в тому, що горлові шелестівки *г*, *к*, *х* перестали мінятись на *з*, *ц*, *с*. Процес цей почав ся здавна в мові вкраїнській, а тепер широко росповсюджений як в мові письменній, так і в живій людовій мові [2]). У Ґалятовського: двѣ нау*ки* („Месія", к. 86), але поруч — двѣ нау*цѣ* (к. 86).

Ось приклади з фолькльорних записів і лїтератури.
Оце тобі, козаченьку, три дорог*и* вкупі (Роменськ. п., *Н. п.* 452).
Ой у полї, в полї три дорог*и* (Золотоношськ. п., *Н. п.* 364).
А дві дорог*и* ще й широкиї (Васильк. п., *Тр.* 554).
Штири рази штири слуг*и* за мнов посилала (Бервінкова, *Гуц.* 188).
Три доч*ки* в кімнатї (Глухів, *Н. п.* 238).
По дві чар*ки* в руки (Борзенськ. п., *Н. п.* 326).
Дві квіточ*ки* да зростуть ся (Радомисль, *Н. п.* 40).
Три пригодонь*ки* буде (Пирятинськ. п., *Н. п.* 89).
Штири річ*ки* пробрила (Жабе, *Гуц.* 128).
Ой у полї дві доріж*ки* різно (Миргородськ. п., *Тр.* 151).
В купалочки три доч*ки* (Шклов, *Н. п.* 311).

---

[1]) В творах Т. Шевченка взагалї не помітно знання двійнї, хоч на батьківщинї поетовій форма ця існує.

[2]) Є. Тимченко („Українська граматика", ст. 110) форми з незміненими горловими вважає за частїйші, нїж форми з *з*, *ц*, *с*. С. Смаль-Стоцький („Руска граматика" 1893, ст. 92, 97) вимагає цеї міни без винятку.

Бери три світил*ки*, дві свашк*и* (Лубн., *Н. п.* 165).
Як сніг, три пташеч*ки* летїли (Кобзарь, 1907 р., ст. 222).
Дві підстав*ки*, дошки, каблуч*ки* („Сьвяте Письмо", ст. 92, Кулїш).
Співають дві свах*и* (Овруч, *Н. п.* 208).
От бачу дві сох*и* („Пропащі" Нечуя-Левицького, ст. 43, двічі).

Доля N. A. V. двійнї **роду середнього** в мові польській та російській була такою.

N. A. V. двійнї роду середнього в **мові польській** кінчив ся на **ie** (по твердій шелестовій) та **i** (по шелестовій піднебенного походженя): dwie ście, dwie lecie, dwie poli-dwie słowie. Проте форми множини давно почали заступати двійню: dwie wojsk*a*, dwie miast*a* (XVI в.), dwie uch*a*, dwie drzew*a*, obie wojsk*a*, obie słow*a*. Як і в мові славянській, числівником сер. роду було *dwie*, *obie*; але вже з XVII віку числівник *dwa*, *oba* стає родом середнїм: *oba* wojsk*a*. Тут було дві анальоґії: двійня роду муж. і множина роду середнього [1]). Проте в людовій польській мові для середнього роду уживаєть ся числівника *dwie*: *dwie* lecie.

В мові **російській** форми двійнї роду середнього в N. A. V. здавна вже стали однаковими з формами роду мужеського, цеб то замісць *ѣ* почали кінчитись на *а* (вже з XIII віку): Духівниця новгородця Климента XIII в.: даю дв*а* сел*а*; Пролог 1356 р.: обрѣтохъ 2 слов*а*; Єв. 1399 р.: дв*а* ок*а* имущю. Проте ще в XIV віцї читаємо: дв*ѣ* сел*ѣ* (духівниця Івана Калити); а форми—двѣсти (=дв*ѣ* ст*ѣ*), колѣни, плечи існують ще й тепер [2]).

Що до мови **вкраїнської**, то тут речівники середнього роду, як ми бачили, мають в двійнї N. A. V. кінцівку *і* (= *ѣ*): дв*і* слов*і*, три лїт*ї*, штири вікн*ї*. Проте подибують ся в N. A. V. форми числа многого замість форм двійнї, цеб-то кінцівка **а** замість кінцівки **і**. По числівнику *два* цеї форми з кінцівкою на **а** в фолькльорі сливе й не знаходимо, — вони частїйше по числівниках *три*, *штирі*.

Процес заміни двійнї числом многим р. сер. почав ся давно; в XVII віцї він вже досить помітний у тогочасних

---

[1]) I. Baudouin de Courtenay — „Szkice", 227—229.
[2]) Соболевскій, — „Лекціи", ст. 205.

письменників; проте середвїй рід числівника тоді був ще *дві* (*двѣ*), а не *два*: *двѣ* имен*а* („Месія“ Ґалятовського, к. 105 відв, *двѣ* слов*а* (ibid.), *двѣ* мѣст*а* (Радивиловський, Огор. к. 1004). Таку форму (сер. рід числівника *дві* і множина на *а* замісць двійнї) поширено в Галичинї: дв*і* колес*а*, дв*і* яйц*я*, дв*і* серденьк*а* [1]); дві щеня́та, дві се́рца, дві ві́дра, дві села[2]). Лише деколи знаходимо форми, де замість числівника сер. р. дві ужито числівник р. муж. *два*, а проте речівник при тому лишаеть ся у двійнї роду середнього: дв*а* слов*і*, дв*а* пол*ї*, дв*а* літ*ї*.

Ось приклади з фолькльору і лїтератури.

Ой у полї три дерев*а* різно (Переяславськ п., *Тр.* 715).

Як потопала, три слов*а* сказала (Волинь, *Тр.* 202).

Ой три лїт*а*, три недїл*ї* (*И. п.* 270).

Ой дано ж йому та три селечк*а* (*И. п.* 49).

Ой всадив же он три сел*а* з людьми (Галичина, *И. п.*, 33).

Тричі виринав, три слов*а* сказав (Сумський п., *Гр.* 279).

Звила собі гнїздечко, знесла пава три яечк*а* (Новгор. Сїв. пов., *Гр.* 112).

Заскочило тільки два зерняточк*а* („Украинськи оповидання“ О. Стороженка, 1897, ст. 13).

Пішли козаки на чотирі пол*я* (*У. п.* 56, 57).

Три пісьмечк*а* (Звенигородськ. п., *Н. п.* 342).

Дивив ся я в обидв*а* ок*а* (М. Кропивницький, II, ст. 7).

Як бачили ми вище, присудок (praedicatum) кладеть ся в числї одиничному, коли підмет (subjectum) стоїть в числї двійному. Проте вплив числа многого (і мови російської) досить виразно виявив ся й тут, і ми частенько подибуємо речення, де присудок - часівник (verbum) при підметї двійнї стоїть в числї многому; це, певне, тому, що N. двійнї здебільшого двійня тільки по формі, а по значїню — множина.

---

[1]) Іван Верхратський: „Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів“. („Записки Укр. Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. XXVIII. ст. 70).

[2]) „Етноґрафічні матеріяли з Угорської Руси“, зібрав В. Гнатюк („Етн. Збірн.“, т. XXV, ст. XVII). Про звичайну форму *дві* сер. р. тут автор пише: „Сюди (не той рід, який треба) належить зачислити також форму числівника *два*, прикладану в жіночім роді до імеників не жіночого (але середнього) роду: дві ві́дра, два села. Яким впливом пояснити сї форми, не знаю“...

Приклади.

А три вербі *схилили ся*,
Мов журять ся вони (Глїбов).
Плачуть дві дївчинї (Задурьик, Ворохта, *Гуц*. 172, 221).
Аж там дві калинї *стоять* у долинї (Головацький, III, 75).
Дві корові *паслись* на левадї (Нечуй-Левицький, „Пропащі“, ст. 68).
Дві причинї *довели* (Павлик, „Історія боротьби“, ст. 32).
Сидїли там три небозї (Угорщина, де-Воллан, ст. 224).
Дві квіточки *да зростуть ся* (Радомисль, *Н. п.* 140).
Як снїг, три пташечки *летїли* (Кобзарь, 1907, ст. 222).
Співають дві свахи (Овруч., *Н. п.* 208).
В чистому полї *стоять* два дуби (Харьков, *Н. п.* 247).
Два качури *вют ся* (Яворів, *Гуц*. 119).
Ішли два дїди (Драгоманов, т. IV, 248).
Ой *летїли* два соколи (Яворів, *Гуц*. 158).
Прийшли обидва ангели в Содом („Сьвяте Письмо“,19).
Де *взяли ся* два купчики (Конотоп, *Н. п.* 98).
Два козаки *шлють ся* (*Тр*. 170).

Як бачимо, форму двійнї в речівниках по числівниках *два, дві. обидва, обидві* вже часто заступає число многе, особливо в речівниках роду жіночого і потім деколи роду середнього. Проте форма N. A. V. двійнї ще крепко держить ся в мові людовій і подибуеть ся сливе по всїй Українї.

Форма двійнї речівників мало відома українським письменникам, переважно письменникам тим, що на лїтературне поле вийшли останнього часу. Суспільство українське, довго пробувавши під впливом російським та одержуючи освіту мовою російською, звичайно, не може знати і заховувати хоч і притаманних, але дрібних форм української мови. От чому в сьогочасній українській письменній мові сливе що й не знайдемо форм двійнї — їх заступили форми числа многого; пишуть дві вистав*и*, дві коров*и*, дві ям*и*, дв*а* пол*я* замість — дві вистав*і*, коров*і*, ям*і*, дв*і* пол*ї*. Але що до кращих знавців української мови, що до видатнїйших українських письменників, то форми двійнї вони завжди вживають в своїх творах і форми множини замість двійнї у їх сливе що й не знайдете.

В фолькльорних записах мови людової часто подибуємо форми множини замісць двійнї. Але треба сказати, що записи цї у нас не завжди робились науково і до збірників попало багато матеріалу людей стороннїх, мало свідомих мови вкраїнської. В збірниках фолькльорних друкувалось часто все, що присилалось, а *як* той матеріал збирав ся, *як* записував ся, на те не зверталось потрібної уваги. От тому розумно, що така людинї стороннїй мало помітна форма, як двійня, могла не впасти в вічи записувачів і до фолькльорних збірників увійшла вже в формі числа многого.

Деякі з цих помилок лехко кидають ся в вічі, бо в їх форма множини не римуеть ся, тодї як форма двійнї відповідала б тут римі. Ось цьому п р и к л а д и.

Ой мав же він три ко*зи*,
Продав же він на тор*зї* (Ушицьк. пов., *Тр*. 1146).
Сидїв когут на шоп*і*,
Навїс яець три коп*и* (Ушицьк. п., *Тр*. 1160).
Чотирі манїр*ки* (треба б манїрцї),
Періг на тарільцї (*Тр*. 1160).
Любив же я три лїт*и*,
А тепер сам жию в світї (Ушицький п., *Тр*. 74).
Кохав дївчину три лїт*и*,
А тепер зостаюсь на світї (*Тр*. 261).
Ой маю ж я жінку в далекій країнї,
Краеть ся серденько на дві половин*и* (Ушицьк. п., *Тр*. 47).
Єден милий на Вкраїнї,
Розірвали мое серце на дві половин*и* (Волинськ. г., *Тр*. 308).
На козаку нетя*зї* три сиромя*ги* (Харківщина, *Тр*. 934).
На чотирі сторон*и*, по чотирі москалї (Миргород. *Тр*. 670).
Приїхали два коза*ка* — обидва одна*кі* (*Тр*. 103).
Гей, мала я три журб*и*
Та на своїй голов*і* (Ушицьк. пов., *Тр*. 1092).
По нашому три рублї,
Купила вона три пол*я* (Сумський п., *Гр*. 87).

Хоч двійне число речівників деколи і набуває собі закінчення числа многого, проте воно має ще одну ознаку, яка показує, що це не множина, а двійня. Ознака пя—на́голос (акцент).

В числї двійному речівників роду жіночого та середнього, почасти мужеського N. A. V. двійнї часто відрізняеть ся від N. A. V. множини своїм наголосом [1]). Тут буває три випадки.

I. Коли в однинї слово має наголос на пнї, воно має його на пнї в двійнї, а в множинї — на кінцївцї.

Ось приклади.

Двійня.	*Множина.*
Дві ба́бі	всї баби́.
„ ха́тї	„ хати́.
„ жі́нцї	„ жінки́.
„ па́нні	„ панни́.
„ ді́вцї	„ дївки́.
„ ла́стівки	„ ластівки́.
„ сло́ві	„ слова́.
„ по́лї	„ поля́.
„ се́рцї	„ серця́.
Два бра́ти	„ брати́.
„ во́зи	„ вози́.
„ па́рубки	„ парубки́.
„ го́луби	„ голуби́.
„ пта́хи	„ птахи́.
„ сва́ти	„ свати́.
„ во́вки	„ вовки́.
„ ду́би	„ дуби́.

II. Коли в однинї слово має наголос на кінцївцї (здебільшого жіноч. та сер. р.), то в N. A. V. двійнї наголос зістаеть ся на тім же місцї, а в N. A. V. множини він переходить на пень.

Двійня.	*Множина.*
Дві вербі́	всї ве́рби.
„ нозі́	„ но́ги.

[1]) Д-р. Володимир Охримович: „Про наголос в українсько-руській мові“ („Записки Укр. Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. XXXIII. ст. 28 — 29).

„ голові́ . . . . „ го́лови.
„ души́ . . . . „ ду́ші.
„ руці́ . . . . „ ру́ки.
„ стіні́ . . . . „ сті́ни.
„ землі́ . . . . „ зе́млі.
„ вікні́ . . . . „ ві́кна.
„ пірі́ . . . . „ пі́ра (пе́ра).

III. Нарешті, є випадки (здебільшого жін. та муж. р.), коли ноголос двійні не відріжняеть ся від наголосу множини.

Двійня.	*Множина.*
Дві доро́зї	всї доро́ги.
„ ри́бі	„ ри́би.
„ грома̀дї	„ грома̀ди.
Два зу́би	„ зу́би.
„ го́стї	„ го̀стї.
„ королі́	„ королі́.
„ гріхи́	„ гріхи́.

Наголос двійні, таким чином, здебільшого одрізняеть ся від наголосу множини, і він завжди, як бачимо, однаковий з наголосом ґенетиву одвини.

Ось деякі п р и к л а д и наголосу речівників N. A. V. двійнї.

Ой дае менї Іванко та тотї *два ле́ви*,
Та шоби я відповіла тому Василеви (*Гуц.* 111).
Мали тато *дві козі́* [1]),
Татко *ко́зи* продали (*Тр.* 1156).
Розвивай ся, сухий дубе,
На *чотири ли́сти*,
Любив козак *три дївчині* [1]),
Не мав з їх користи (*Тр.* 168; *Н. п.* 108).
Штири ли́сти евангелисти (*Тр.* 1080).
А *дві вербі* [1]) схилили ся (Глїбов).
А в городї *ве́рби* гнуть ся (*Тр.* 1119).
Ой на горі *два ду́бки*,
Схилили ся до купки (*Гуц.* 163).
Приїхали *три коза́ки*,

---

[1]) В матеріалах, звідки виписали: дві кози, три дївчини, дві верби.

Та всї три однакі („Старосвѣтскій бандуриста“, 1860, ст. 91).
Коло млина, коло броду
Два голуби пили воду (*Тр.* 1087).
Запряжу *чотири воли*, да пойду орати,
Запряжу *чотири кóнї*, конї ворониї (*Тр.* 362).

З початку 70-х років минулого столїття відомий етноґраф П. Чубинський доручив етноґрафови Новицькому скласти проґраму до збирання одмін української мови. Новицький склав і надрукував р. 1872-го невеличку проґраму (74 питання): „Программа для указанія особенностей мѣстныхъ народныхъ говоровъ въ Южной Россіи“ [1]). В числї питань під № 36 було таке: „Есть-ли форма двойственнаго числа? Она сохранилась преимущественно на правой сторонѣ Днѣпра въ именительномъ множественнаго числа женскаго и средняго рода, при числительныхъ д в і, т р ы, ч о т ы р і, напр.: дві руці, тры корові, дві хаті, дві оці, дві слові вмѣсто: два ока, два слова“ [2]).

Одповіли на проґраму з 59 кутків України. Розгляньмо цї одповіди що до пункту, який нас тепер цїкавить — про двійне число (№ 36).

Одповіди прислано з отсих кутків України. [3]).

1. Мглинський повіт, Чернїгівської губ.
2. Городня, Чернїг. г.
3. Горностайполь, Радомиськ. п., Київськ. г.
4. Хабне, Радомиського п., Київськ. г.
5. Чоповичи „ „
6. Ласковцї, Овруцького п., Волинськ. г.
7. Корець, Новоград-Волинськ. п., Волинськ. г.
8. Жубровичі, Овруцького п., Волинськ г.
9. Сехи, Ровенського п., Волинськ., г.
10. Плотниця, Пинського п., Минської г.
11. Голоби, Ковельського п., Волинськ. г.
12. Городок, Луцького п., Волинськ. г.

---

1) „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край“, т. VII, ст. 527—536. 2) Ibid, ст. 531.

3) Далї, при аналїзї одповідей, зазначатимемо тільки № місцевости, з якої прислано матеріал.

13. Дорогичин, Кобринського п., Гродненської г.
14. В. Глуша, Ковельського п., Волинськ. губ.
15. Св. Воля, Пинськ. п., Минської г.
16. Картуз-Берева, Пружанського п., Гродненської г.
17. Село Озяти, Кобринського п., Гродненської г.
18. Великоритська волость Брест-Литовськ. п., Гродн. г.
19. Витяги з листу д. Андріївського з Білої, особливости говірки в Люблинській г.
20. Полоски, Більського п., Люблинськ. г.
21. Раколупи, Холмськ. п. „
22. Рахань, Томашівськ. п. „
23. Козин, Дубенського п., Волинської г.
24. Чорний Остров, Проскуровськ. п., Подільської г.
25. Тинна, Ушицького п., Волинської г.
26. Маленці, Хотинськ. п., Бесарабської г.
27. Вендичанська волость, Могилевськ. п., Под. г.
28. Вандишевка, Ямпольського п., Подільськ. г.
29. Перейма, Балтськ. п. „
30. Витовка, Ольгопольск. п. „
31. Околиці Немирова, Подільськ. г.
32. Грабовецька волость, Брацлавського п., Подільськ. г.
33. Дашковецька волость, Литинськ. п. „
34. Красноколка, Гайсинського п. „
35. Село Жорнища, Липовецького п., Київської г.
36. Багачівська волость, Звенигородськ. п. „
37. Трилїси, Чигиринського п. „
38. Липецька слобода, Харьківської г.
39. М-ко Чернухи, с. Світличне, Лохв. п., Полт. г.
40. М. Пісчана, Золотоношського п., Полтавської г.
41. М-ко Корсунь, Канївського п. Київської г.
42. М-ко Біла-Церква, Васильківського п., Київськ. г.
43. Житомирський повіт, Волинської губ.
44. Деревня Дудари, Канївського п., Київськ. г.
45. Любар, Новоград-Волинського п., Волинської г.
46. Варварівська волость, Заславського п., „ . . . „
47. Верховь, Острожського п. . . . . „ . . . „
48. Ярославець, Дубенського п. . . . . . . „ . . . „
49. Курне, Новоград-Волинського п. . . „ . . . „
50. Коростишев, Радомиського п. Київської г.
51. Гостомель, Київського п. . . . „ „

52. М-ко Бориспольь, Переяславського п., Полтавської г.
53. Іванков . . . „ „ „ „
54. Межевическька волость, Слонимськ. п.,Гродненськ. г.
55. М-ко Скородне, Мозирського п., Минської губ.
56. Михалковська волость, Мозирського п., Минської г.
57. М-ко Скригалов . . „ „ „ „
58. Петриков . . . . „ „ „ „
59. Село Рудьковка, Остерського п., Черніговської губ.

З отсих перелічених місцевостей на 36-е питанне (про двійню) не одповіли з 7 кутків (№ 2, 17, 19, 32, 43, 57, 59), так що маемо одповідь про двійню з 52 кутків [1]). З деяких місцевостей одповідь була не повною або занадто короткою. Деякі місця одповіли двояко (№ 47: дві слові і дві словы). № 40 (м. Пісчана, Золотоноського п., Полтавської губ.) одповів, що у їх двійні нема.

На двійню *дві руції* одповіли так [2]).

1) Двѣ, дві, дзве, дзвѣ руки — з 12 кутків (№№: 1, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 44, 52, 54).

2) Дві руки — 7 кутків (№№: 7, 13, 18, 20, 47, 48, 49).

3) *Дві руції* — з 26 кутків (№№: 3, 4, 6, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 45, 46, 51, 53, 55).

На двійню *дві оції* одповіли так.

1) *Двое очей* — з 7 місцевостей (№№: 3, 7, 8, 22, 39, 44, 52). 2) Двѣ, дзвѣ, дві *оки* — з 9 місц. (№№: 3, 4, 9, 12, 13, 14 (воки), 15, 56, 58). 3) *Дві окы* — 2 місцевости (20, 49). 4) *Дві очы* (48). 5) *Дві очи* (18, 54). 6) *Дві оцы* (21).

7) *Дві оції* — з 9 місцевостей (27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 37, 55).

На двійню *дві хатї* одповіди таки.

1) Дві, дзве хаты — 7 місцевостей (№№: 1, 11, 12, 18, 21, 42, 48).

2) Двѣ, дві хати — з 5 кутків (№№: 5, 10, 39, 41, 52).

3) Двѣ, дві, три *хатї* — з 17 місцевостей (№№: 4, 5, 6, 16, 23, 25, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 45, 47, 53, 54).

На двійню *дві, три корові* одповіли так.

---

[1]) Одповіди в „Трудах“ ст. 538—600.

[2]) Правопис одповідів лишаемо так, як надруковано в „Трудах“. Завважимо, що записи зроблено і надруковано дуже кепсько.

1) Три коровы — з 7 місцевостей (№№: 1, 5, 13, 44, 45, 52, 54).

2) Три корови (30).

3) Дві, три, чотырі корові — з 11 кутків (№№: 4, 6, 16, 23, 28, 31, 36, 37, 39, 51, 53).

На двійню *дві*, *три слові* отдповіди таки.

1) Двое слу̂ывъ (52). 2) *Два* слов*а* (39). 3) *Два* слов*и* (13). 4) *Два* слов*і* (23). 5) *Дві* слов*и* (10, 48). 6) *Двѣ*, *трі* словы — 7 кутків (№№: 7, 11, 12, 15, 18, 20, 47).

7) *Дві*, *три*, *чотыри слові* — з 15 місцевостей (№№: 16, 21, 22, 24, 25, 26, 28, 31, 33, 35, 37, 46, 47, 49, 50).

Крім того прислано ще такі записи: чотирі десятині (38), три кобилї (38), дві вівці (45), дві відрі (50), дві свині (53), дві нозї (53), чотирі стенї (3, 6, 34).

Таким чином двійню *дві руцї* зазначили 26 місцевостей з 38 одповідей, двійню *дві оцї* — 13 (коли додати сюди і одповіди: 48, 18, 54, 21) з 24 одповідей (двое очей не лїчимо); *дві хатї* — 17 з 29 одповідей (а коли *двѣ хати* вважати за *дві хатї* — то 22 з 29 відповідей); двійню *дві*, *три корові* зазначили 12 кутків з 19 одповідей, і нарештї *дві слові* зазначили 19 (15 + № 10, 13, 23, 48) з 27 одповідей (3, 52 не лїчимо). А разом выходить, що з 137 одповідів двійню зазначили 92 рази, це б то 67%.

Так зберегла ся в українській мові двійня в формі N. A. V. Що до інших форм двійнї речівників, то вони зберегли ся значно менше за першу форму.

Відмінки **Dativus** та **Instrumentalis** двійнї в давнїй славянській мові кінчились на -**ма**: **пѫтьма, костьма, сынъма, женама, рабома, матерьма**. В славянських мовах ця кінцівка довго держалась в письменній мові і була ще досить помітною в XVII віцї.

Розгляньмо форму D. I. двійнї по славянських мовах.

В мові б о л г а р с ь к і й її зовсїм нема,— тут давно вже загубились форми відмінків.

Мова с е р б о - х о р в а т с ь к а знае остатки двійнї D. I.: очи*ма*, уши*ма*, але в значінню числа многого. D. I. числа многого в с.-х. мові всїх основ мае кінцівку *-ма*: сели*ма*, жена*ма*, ко́сти*ма*. Цю кінцівку *-ма* давнїйше вважали за су-

фікс двійні, але тепер голосівку (vocalis) *а* в цій кінцівці признають секундарною [1]).

В мові **чеській** подибуеть ся форма D. I. в словах: ruka*ma*, noha*ma*, oči*ma*, uši*ma*. В деяких людових говірках (особливо моравських) дуже поширено кінцівку J. множини *-ama*, *-oma*: syna*ma*, ryba*ma*, chlopo*ma*; кінцівку цю, певно, взято з числа двійного.

В мові **польській** лишились тільки деякі останки двійні D. I.: ręko*ma*; в людових говірках дуже поширено кінцівку J. множини *-ma*: laso*ma*, ryba*ma*; вона, певне, походить з числа двійного. В XVII віці форми на *-ma* ще жили в письменстві [2]).

Мова **словацька** теж знае залишки D. I. двійьї: ruko*ma*, noho*ma*. В людових говорах в J. числа многого складової деклїнації часто вживаеть ся кінцівки *-ma*: dobrý*ma*, boži*ma*, походженя, певно, теж з числа двійного.

Од мови **кашубської** теж лишили ся останки D. I.: rąka*ma*, woečo*ma*, wušo*ma*.

Мова **російська** тепер не знає цеї старої форми D. I. двійні на *-ма*. Форму цю заступили форми числа многого.

Що до тих мов славянських, де двійня лишилась в повній силї до нашого часу,— як от мови словінська та серболужицька, то в їх D. I. двійні зберіг ся цїлком. В мові **словінській** D. I. завше кінчить ся на *-ma*: róbo*ma*, kónje*ma*, sélo*ma*, riba*ma*, volja*ma*, matera*ma*. Так само і в мові **серболужицькій** (тут ґрупа D. I. L.): dubo*ma*, nožo*ma*, słowo*ma*.

Звернїмось тепер до мови **вкраїнської**. Вона й досї має останки D. I. двійні, переважно в назвах паристих річей чоловічого тїла, як от очі, уші, плечі, брови: очи*ма*, уши*ма*, плечи*ма*, брови*ма*. Від двійні *двері* — двери*ма*. Ця кінцівка двійні лишилась в українській мові тільки за Instrum., Dativ. же, як і в інших славянських мовах, має свою власну кінцівку: оч*ам*, уш*ам*, плеч*ам*, бров*ам*.

В давнїй письменвій українській мові Instr. на *-ма* був широко росповсюджений і вживав ся не тільки від паристих річей, але й інших. У Радивиловського, напр.: блженым*а* своим*а* очам*а* (Огор. 961), дшевным*а* очим*а* своим*а* (Огор.

[1]) Флоринскій, I, 291—292.

[2]) Baudouin de Courtenay, ст. 231—235.

287), двѣма крылома (Огор. 142), очима, оушима (I р. Огор. 741), всѣма брамами (Огор. 543), з дванадцатма тисящма (II, Огор. 185), обома рукама (Огор. 772), трома (II р. Огор. 779), пятма хлѣбома (I р., 535), межи двѣма бра́тома (I р. Огор. 899), межи двома разбойникома (Вѣнецъ, 102 відв.).

В нащ час форму Instr. двійні теж досить поширено.

Приклади з фолькльорних записів.

Привязали Хайку до сосни плечима,
До сосни плечима, на Дунай очима (Черкаси, *Гр.* 267).
Хлопче-молодче з карими очима,
На що тобі жінка, камінь за плечима (Полтавськ. губ., *Тр.* 492).
А смерть за плечима — не бачу очима (Волинь, *Тр.* 629).
Кого полюбила — стоїть за плечима (*Тр.* 556).
Ой як рушить очима,
Вийме душу плечима (Новицький, *Тр.* 1084).
У Бога, кажуть, усе за дверима („Українські оповідання Олекси Стороженка“, 1897, ст. 15).

Крим паристих речей кінцівку двійні в Instr. інколи подибуємо по анальоґії й від деяких інших речівників. В збірникови Я. Головацького („Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ 1878, 4 томи) знаходимо:

Чи то вôрли *крильма* бьють ся (I, 38).

Та й скрипнув *дверома* [1]) (I, 18).

На Буковині частенько кажуть: *пальцима,* на Поділлї *гусима* [2]). „Став орудувати тими *грошима*“ („Изъ усть народа“, 102, Борзенськ. п.). Подибують ся форми: зубо́ма, яструбо́ма, товаришо́ма́, зятьома́, вояко́ма, лїсо́ма, пано́ма, попо́ма, язико́ма [3]).

В м. Брусилові, Радомиськ. п., і по сусїднїх селах ми записали такі приклади. Стоїть півень на дровах та й *крилима* махає. Чоловіка привалило *дровима.* Стоїть собі та й *косима* матляє. Забагатів сиріцькими *грошима.* Умив ся

[1]) П. Житецький („Очеркъ литературной исторіи“, 67) цю звичайну двійню „*дверома*“ („*дверима*“) пише „*двором*а“: „даже (лищилась форма) *дворома*“.

[2]) А. Кримський, „Граматика“, т. II, вип. 1-й, ст. 33.

[3]) К. Михальчук і Е. Тимченко: „Проґрама до збирання діалєктичних одмін української мови“. 1909, Київ, ст. 109.

сльозима. Вдарив по голові *ключима* (sic!). А він мене молодую *словима* ласкає. Дядина торгує *курима.* Не моргай *усима.* Не слухай чужими *ушима.* Козаченько грає, *бровима* моргає (пісня). Знизує *вязима.*

Проте поруч з формами двійні подибують ся деколи й форми числа многого от тих само річівників, що двійню цю мають: двер*ами*, двер*ми*, плеч*ами*, бров*ами*, віч*ми*, вух*ами*, гріш*ми*, грош*ами*, дров*ами*, крил*ами* і т. и.

Такі прислівники, як от: *бігма́*, *сторчма́*, *дарма*, *крадькома*, *ле́жма* певне повстали з інструменталю двійні [1]).

Числівники два, три, чотирі, пять і т. д. заховали кінцівку двійні на *-ма* в інструменталї: двома́, трома́, чотирма́, пятьма́, шістьма́, двадцятома́, стома́. У Ґалятовського: шест'*ма* („Казаня Приданыи" 1660 р. к. 62), обо*ма* (ibid., к. 72), дванадцят*ма* („Месія", 239); у Радивиловського: тро*ма* (II р. Огор. 1192), пятма (I р. 535), двѣ*ма* (I р. Огор. 899).

В мові давній славянській тільки числівник дъва мав форму Д. І. на ма, инші ж числівники цеї кінцівки не мали: трьми, четырьми. Уже потім числівники три, чотирі (відмінювались вони по основах на і) і инші по анальоґії взяли форму Д. І. двійні, і загубили свою давню основу на і (основа ця в памятках подибуеть ся до XVII віку). І тепер по славянських мовах числівники два, три, чотирі в J. мають форму двійні: двѐма, три̂ма, чѐтирма (сербо-хорв. мова); dvêma, obema, але trémi, štórmi (словінська); oběma, dvěma, dvouma, obouma, ale třemi, čtyřmi, в говорах — třema, štyřma (ческа); dwoma, dwiema, trzema, czterema (польська); dvoma, oboma, але (для одного Instr.) tromi, štyrmi (словацька); třomi, štyrimi (один Instr., сербо-луж.); двумя тремя, четырмя (російська). Що до дативу, то він здебільшого не взяв цеї кінцівки двійні на-*ma* (особливо що до числівників три, чотирі; від *два* по славянських мовах ще, живе стара форма дативу на *-ma*).

Невизначені числівники *кільки, стільки, багато* в Instr. мають кінцівку двійні: *кількома́, стількома́, багатьма́.* Подибуеть ся ще форма *обома:* обома руками.

---

[1]) Тимченко, Граматика. ст. 117.

Від **займенників** (pronomen) подибують ся таки форми J. двійні: з на́*ма*, з ва́*ма*, ті́*ма́*, тоті́*ма*, з ні́*ма́*, си*ма́* (ци*ма́*), всі*ма̀*, мої*ма̀*, твої*ма̀*, свої*ма̀*, сво*ма̀*, вся́ки*ма*, таки́*ма*, самі́*ма* [1]).

Що до **прикметників** складової деклїнації, то в давній славянській мові Д. І. кінчив ся на -*ма*: новыима, вышьниима. В деяких сучасних славянських мовах ця кінцівка зберегла ся ще й досї. В мові **сербо-хорватській** форми на -*ма* звичайні форми: добри*ма*, лѣтни*ма*. **Словацька** людова мова переважно має форми J. на -ma. В мовах **словінській** та **сербо-лужицькій** форми J. двійнї збергли ся цїлком. Мови **ческа** та **польська** сливе не знають цих форм [2]). Мова **російська** на півночі ще має останки форм на -ма: желѣзны*ма*, рудожолты*ма* [3]).

Мова **вкраїнська** має ще остачки J. двійнї прикметників, але переважно в червоноруських говірках. Напр.: молоди*ма* козаками (Головацький, II, 722). За ні́*ма* велики́*ма* панами („Етн. Збірн." XXV, 18, Угорська Русь), солоткі́*ма* словами (ibid., 81, Арадська столиця), до́бри*ма*, велі́ки*ма*, чо́рни*ма*, сі́ні*ма* (Тимченко, Програма, 117).

У Лемків ця форма J. множини прикметників з кінцівкою двійнї широко росповсюджена: добри*ма*, вельки*ма* (велики*ма*), тверди*ма*, сини*ма*, біжи*ма*, кізї*ма*, когутї*ма* і пр. Дївчатко с чорни*ма* очкамі. Спви*ма* вілми. Нови*ма* хижами. Остри*ма* косами. Червени*ма* ягодами. Високи*ма* дубами. Зелени*ма* лїсами [1]).

І нарештї форма двійнї **Genetivus** та **Locativus**. Вона зберегла ся по славянських мовах найменше за всї форми двійнї, — тільки в деяких останках. В мові **сербо-хорватській** є форми очију, ушију; крім форми множини но́га и ру́ка мають форму нӧгу, ру́ку; слу́га — слу́гу; від два, три, четири — Gen. двају, двеју, трију, четирију. В мові **ческій** слїди G. L. двійнї подибують ся в словах:

---

1) К. Михальчук і Є. Тимченко, „Програма", ст. 117—1 9·

2) Т. Флоринскій, I, 309—310, 467; II, 156, 304, 652.

3) Соболевскій, ст. 206.

1) Ів. Верхратський: „Про говор галицьких Лемків." 1902, ст. 129.

obau, dvau, (проте і dvouch, obouch), u pèsou, na persou, u kolenou, na kolenou, u ramenu, na ramenu, rukou, nohou. В польській мові незначні останки: ręku, dwu, obu. В словацькій мови: rukú, nohú, očú, ušú, dvú, obú. В кашубській: rąku, wušu, wœču. Мова словінська, що зберегла до нашого часу двійню, загубила проте давню форму G. L. і замінила її на форму числа многого; в деяких говірках, правда, подибуеть ся dvu, obu. Мова сербо-лужицька мае Gen. двійні на *-owu:* dubowu, nožowu, rybowu.

Таким чином в мовах славянських деколи подибують ся форми G. L. двійнї від паристих річей чоловічого тїла, як от очі, уші, ноги, руки, колїна, плечі, і від числівника два, обидва.

Що до мови вкраїнської, то вона цеї форми сливе що й не знае, хоч незначні останки її осетаки знаходимо. Напр.:

Який ти менї *ввічю* дрібний (Номис, Приказки, № 4234).

В очу твоїм (?) гинуло око („З давнього зшитку. Піснї і думи". М. Старицький. 1881, ч. I, ст. 38).

Такі прислівники, як от: *змолоду*, *знову* — це не G. L. двійнї, а G. однини з українською кінцівкою *у* [1]).

Що до території, де живе ще двійне число, то зазначити її більш-менш правдиво досить трудно, трудно через брак відповідних записів, а з того фолькльорного матеріалу, що маемо, не завжди можна скористати, як ми вже казали, та й не завжди зазначено місцевість, де зроблено запис.

Користуючись матеріалом, який ми мали під руками, і покладаючись на одповіди на проґраму Новицького, можемо зазначити територію двійнї в українсякій мові хоч приблизно.

Новицький в зазначеній вище проґрамі пише, що двійня „сохранилась преимущественно на правой сторонѣ Днѣпра" [2]). Правда, записи, які було зрублено по проґрамі Новицького, були переважно з правобережної України, записів же з лївобережної України було всього декільки.

---

[1]) М. Марковський („Антоній Радивиловскій", ст. 165) слова *змолоду*, *знову* вважае за Міклошичем („Zmolodu, znovu scheinen, als dual. gen. gedeutet werden zu können", Vergleichende Grammatik, b. III, ст. 250) формою G. L. двійнї.

[2]) „Труди" Чубинського, кн. VII, ст. 531.

Теж саме визнає і К. Михальчук в своїй статї: „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины“ [1]), зазначаючи характерною рисою західної части українських говірок „обильные остатки двойственнаго числа“ [2]).

На основі матеріалу, з якого ми скористали для нашої студії, цю територію двійного числа не можна обмежувати тільки правобережною Україною,—вони часто подибують ся і на лївому боцї Днїпра.

Територія, де ще існує (по фолькльорних записах) двійня, буде такою в Російській Українї.

I. *Правобережна Україна.* Київська губерня, повіти: Васильківський, Звенигородський, Канївський, Київський, Липовецький, Радомиський, Черкаський, Чигиринський. Подільська губ., повіти: Балтський, Винницький, Гайсинський, Литинський, Могилевський, Немировський, Ново-Ушицький, Ольгопольський, Проскуровський, Ушицький, Ямпольський. Волинська губ., повіти: Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острожський. Бесарабська губ., повіт Хотинський. Минська губ., повіти: Мозирський, Пинський. Гродненська г., повіти: Брест-Литовський, Пружанський, Слонимський. Люблинська губ., повіти: Томашівський, Холмський.

II. *Лївобережна Україна*: Чернїгівська губ., повіти: Борзенський, Козельський, Нїжинський, Новгород-Сїверський, Сосницький, Чернїгівський. Полтавська губ., повіти: Гадяцький, Золотоноський, Лохвицький, Лубенський, Переяславський, Пирятинський, Хорольський. Харьківська губ., повіти: Богодухівський, Ізюмський. Земля Чорноморських Козаків.

Що до України Закордонної, то там двійня теж досить широко росповсюджена, — в фолькльорних записах галицьких двійню подибуємо часто. Іван Верхратський в своїх працях про галицькі говірки [3]) — Лемків, долівські,

[1]) „Труды“, т. VII, ст. 453—512.

[2]) Ibid., ст. 481.

[3]) „Про говор долівський“ („Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“, 1900 р., т. XXXV, ст. 70) „Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів“ („З. Н. Т. ім. Ш.“ т. XXVIII, ст. 70); „Про говор галицьких Лемків“, 1902, ст. 125.

угорсько руські знаходить останки двійного числа, правда, нечисленні (в говорі долівськім записи двійного числа зазначені з місцевостей: Малковичі, Хотинець, Вуйковичі, Заміхів, Лабава, Святое, Торки). Проте по фолькльорних записах двійне число подибуємо не рідше, як в Україні російській. Надто багато форм двійні знаходимо в говорі Гуцулів,— тут багато форм навіть зо зміненою горловою шелестівкою. В праці проф. Шухевича про Гуцулів [1]) в фолькльорних записах знаходимо двійню в таких місцевостях: Яворів, Устеріки, Задурьик, Ворохта, Криворівня, Брустури, Ясенів гор, Тюдів. Записи двійні подибують ся ще в місцевостях: Ставиславівський округ, Коломія, Арадська столиця.

Звичайно, що зазначені нами місцевости не виявляють повно всеї території двійного числа. Ми занотували тільки місця матеріалу, яким ми користувались, вибіраючи приклади двійні. І тому зазначена нами територія двійні — це тільки приближний обшир її. Проте на підставі й поданого матеріалу можна сказати, що двійне число живе сливе по всій території України [2]).

Такі останки двійного числа в мові вкраїнській. Двійні часівників (verbum) вона не заховала, як не заховала його й більшість інших славянських мов; але, як бачили ми, двійня ще широко заховалась в формах N. A. V. речівників, надто роду жіночого та середнього. Правда, форми множини деколи заступають число двійне, особливо в мові письменній; проте двійні речівників так часто вживаєть ся в мові людовій, що вкраїнську мову можна поставити поруч з тима мовами славянськими, що заховали двійню до нашого часу. В давнім нашім письменстві двійню було дуже поширено, — її забувають тільки тепер, нею нехтують частенько просто з незнання цеї форми. Але в мові людовій форми двійні росповсюджені тепер сливе по всій Україні.

---

1) „Гуцульщина", пять томів.

2) Є. Будде форму двійні віднос[...] ско-галицкаго (в Австріи) нарѣчія"; ди[...] языка", Казань, 1907, ст 200.